

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 903.2

Станіслав Келембет

СІВЕРСЬКІ КНЯЗІ НАРИМУНТОВИЧІ

У статті досліджується генеалогія та діяльність сіверських Наримунтовичів – однієї з гілок литовсько-руської династії Гедиміновичів, представники якої наприкінці XIV – початку XV ст. володіли кількома удільними князівствами у Сіверській землі.

Ключові слова: Наримунтовичі, генеалогія, хронологія, історіографія, Сіверщина, князівства Стародубське, Рильське, Звенигородське, Путивльське.

Як відомо, протягом тривалого періоду з 1360/1370-х рр. (конкретні датування різних дослідників розходяться) до 1500 р. Сіверщина входила до складу величезної східноєвропейської держави – Великого князівства Литовського та Руського. Складаючи відносно єдиний історико-географічний регіон, сіверська земля весь цей час була поділена на кілька удільних князівств, якими володіли представники правлячої династії Гедиміновичів, а у 2-ій половині XV ст. – князі-емігранти з московської гілки Рюриковичів (Шемячичі, Можайські та Верейські). Не можна сказати, щоб історія цих князівств, незважаючи на обмеженість джерельної бази, залишилась в історіографії без належної уваги. Досить згадати роботи Р. Зотова (1892 р.), Ф. Леонтовича (1893 р.), польських учених Й. Вольфа (1892 р.), Й. Пузини (1931 р.), С. Кучинського (1936 р.), монографію сучасної української дослідниці О. Русиної (1998 р.)¹. Тим не менш окремі питання теми все ще потребують додаткового висвітлення, критичного аналізу та систематизації матеріалу. Особливо це стосується сіверських князів – представників однієї з ліній нащадків Наримунта Гедиміновича († 1348), які наприкінці XIV – початку XV ст. володіли князівствами Стародубським, Рильським, Звенигородським та, очевидно, Путивльським.

Гілку сіверських Наримунтовичів започаткував Патрикій, один з синів Наримунта Гедиміновича, який отримав в уділ князівство Стародубське. Про це свідчить відомий Любецький синодик чернігово-сіверських князів, де серед поминальних записів з іменами осіб XIV ст. міститься такий: «Кн(я)зя Патрикія Давидовича Стародубскаго, приємшаго агг(е)лскій образъ, и кн(я)гиню его Елену, с(ы)на ихъ кн(я)зя Иоанна»². Щоправда, в старій історіографії висловлювалася думка, що Патрикій Стародубський належав ще до нащадків сіверських Рюриковичів³; однак жодних вагомих підстав під собою ця версія не має. Серед литовсько-руських князів у літописах згадується Патрикій Наримунтович, який деякий час був служебним князем у Новгороді Великому. Добре відомо, що його батько, Наримунт Гедимінович, був охрещений у православ'я з ім'ям Гліба⁴. А це ім'я в Давній Русі вважалося синонімом імені Давида, оскільки один з найбільш шанованих давньоруських святих – кн. Гліб Володимирович (брат Бориса), – у хрещенні звався

© Келембет Станіслав Миколайович- канд. іст. наук, доцент кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій та управління.

Давидом⁵. Отже, з точки зору православної церкви, «правильним» по батьковій Патрикій Наримунтовича було саме Давидович. І практично неможливо, щоб у XIV ст. існувало два князі, які носили б однакове, унікальне у князівському середовищі ім'я Патрикій, при цьому обидва були б синами Давида. Саме тому в історіографії домінує переконання, яке не ставилося під сумнів протягом усього XX ст., що в Любецькому синодику поминається Патрикій Наримунтович-Давидович – володар Стародубського уділу в Сіверській землі⁶.

У літописах Патрикій Наримунтович згадується лише у зв'язку з його діяльністю на півночі, в Новгороді Великому, де у 1330-х рр. якийсь час князував і його батько. Вперше він з'явився там у 1383 р., був прийнятий з почестями та отримав у «кормління» Орехов, Корельський та половину Копор'я. У наступному 1384 р. замість цих міст, через скарги населення на зловживання князя, Патрикійу було надано Русу та Ладугу⁷. Потім Наримунтович згадується у Новгороді зимою 1386/87 р., під час походу на місто вел. князя Дмитра Московського, внаслідок якого новгородці були змушені до покори та прийняли московських намісників⁸. Очевидно, після цього Патрикій мусив повернутися до Литовської держави. У 1388 р. у польського короля Владислава-Ягайла гостював серед інших «*ducum Lythuanorum et Ruthenorum*» якийсь «*duce Starodubski*»⁹. Хоча за іменем цей князь і не названий, напевно чи можна сумніватися, що мова тут могла йти лише про Патрикія Стародубського. Нарешті вже наприкінці життя, у 1397 р., Патрикій Наримунтович був удруге прийнятий у Новгороді¹⁰, після чого більше не згадується.

Такими є свідчення джерел про Патрикія Наримунтовича. Тепер спробуємо окреслити можливі хронологічні рамки його князювання у сіверському Стародубі. Вперше це місто у складі Литовської держави згадується у грудні 1379 р., коли московські війська «взяша городы Трубческы и Стародубъ», після чого князь Трубчевський, Дмитро Ольгердович (Старший), прийняв рішення виїхати на службу до Москви¹¹. Очевидно, Стародуб було приєднано до Литви одночасно з Черніговом та іншими містами південної Сіверщини. За нашим переконанням, це сталося у проміжок часу між 1372 та 1375 рр. Так, у 1371 р. вел. кн. Ольгерд «не включив Чернігово-Сіверщину до переліку руських земель, що залежали тою чи іншою мірою від його влади і тому мали підлягати юрисдикції окремої митрополії, створення якої він вимагав від константинопольського патріархату». У московсько-литовській перемирній грамоті 1372 р. вел. кн. Роман (Михайлович Чернігівський) виступає як союзник Москви, а кн. Дмитро (Ольгердович) Брянський – на боці Литви. Але вже у 1375 р. Роман Михайлович, знову як союзник Москви, згадується з титулом князя Брянського. Звідси випливає, що у 1372/75 р. мала місце угода, за якою Литовська держава поступилася Брянським князівством на користь Романа, а взамін, очевидно, отримала його колишні володіння – Чернігів з південною Сіверщиною (детальний розгляд цього важливого питання виходить за рамки даної статті)¹².

Хто ж саме був першим удільним володарем Стародуба у складі Литовської держави? На думку Р. В. Зотова, – Патрикій Наримунтович, який, «вірогідно, отримав (Стародуб) від Ольгерда при підкоренні останньому Сіверської землі, в другій половині XIV ст. Цим містом він володів, звичайно, до своєї появи у Новгородській землі»¹³. Й. Пузина вважав, що у 1372 р. Стародуб, разом з Брянськом, було надано Дмитру Ольгердовичу Старшому, який володів ними до свого виїзду в Москву у 1379 р. Патрикій же Наримунтович отримав місто вже після повернення з Новгорода в 1388 р., за угодою з королем Владиславом-Ягайлом¹⁴. Ф. Шабульдо також дотримується думки, що у 1370-х рр. Стародуб входив до складу Сіверського князівства Дмитра Ольгердовича. Однак створення Стародубського уділу Патрикія Наримунтовича, виокремленого з колишніх володінь Дмитра, дослідник відносить до 1380 р., незабаром після виїзду Ольгердовича до Москви¹⁵.

Нарешті можна згадати про оригінальну версію С. Кучинського, за якою Ольгерд, оволодівши Сіверщиною, надав Стародуб і Трубчевськ своєму найстаршо-

му сину Андрію Полоцькому. Саме в цьому дослідник вбачає причину, чому саме Андрій Ольгердович, який після смерті батька виїхав на службу до Москви, поруч з Володимиром Андрійовичем, двоюрідним братом вел. князя Дмитра Івановича, очолив московський похід на Трубчевськ і Стародуб у 1379 р. (причому ця дата виправляється на 1380 р.). За думкою Кучинського – тому, що метою цього походу було повернення Андрію його колишніх сіверських володінь. Крім того, вважає дослідник, на користь версії про приналежність Стародуба Андрію Ольгердовичу свідчить повідомлення т. зв. Хроніки Биховця про те, що другою дружиною Вітовта була Марія, дочка князя Андрія Лукомського та *Стародубсько-го*¹⁶. Але ж добре відомо, яка велика кількість грубих помилок властива цьому пізньому джерелу, особливо для подій XIV ст. (чого вартий, наприклад, лише перелік синів Ольгерда та Кейстуга). Що стосується Наримунтовичів, то Кучинський відносить надання їм Стародуба до періоду між 1380 та 1388 рр.¹⁷

Таким чином, щодо дати початку правління Патрикія Наримунтовича в Стародубі найвірогіднішими є три варіанти. 1) Період між 1372 та 1375 рр. 2) 1380 р., якщо припустити, що до цього Стародуб належав Дмитру Ольгердовичу. 3) 1387/88 р., після від'їзду Патрикія з Новгороду. Якому з цих варіантів можна було б віддати перевагу, сказати ми не беремося. Зазначимо лише, що Наримунтович приїхав до Новгороду незабаром після остаточної перемоги вел. князя Ягайла над своїм дядьком Кейстугом (1382 р.); чи не означало б це, що Патрикій підтримував сторону Кейстуга, внаслідок чого і втратив свої володіння та змушений був покинути межі Литовської держави (подібно до його сина Вітовта)?

Польський хроніст Ян Длугош повідомляє, що у жовтні 1393 р. король Владислав-Ягайло, помиривши Вітовта зі Скиригайлом Ольгердовичем, до обіцяного Скиригайлу Київського князівства додав ще Кремінець, Стародуб та Старі Троки¹⁸. Важко сказати, наскільки достовірним є це свідчення. З одного боку, в даному фрагменті своєї праці Длугош, без сумніву, користувався джерелами з королівського архіву, зокрема, грамотою Вітовта від 3 жовтня 1393 р.¹⁹ Також немає нічого дивного в тому, що учасники угоди, домовившись відібрати Київ у Володимира Ольгердовича, зробили те ж саме щодо володінь набагато слабшого князя Стародубського. З іншого боку, у більш ранній грамоті від 6 грудня 1392 р. Вітовт, обіцяючи допомогти Скиригайлу оволодіти Києвом, погоджується з наданням йому також Кремінця та Стожка (на Волині), але нічого не говорить про Стародуб і Старі Троки²⁰. Можливо, Длугош просто сплутав Стожок зі Стародубом? Не виключено також, що хроніст у даному випадку проявив, як це нерідко з ним бувало, виключно власну фантазію. Але навіть якщо ми й визнаємо повідомлення Длугоша достовірним, це ще не означає, що умова 1393 р. була повністю реалізована на практиці. Зокрема, жодних свідчень про приналежність Скиригайлу Кремінця та Стожка ми не маємо.

І все ж, не виключено, що під час київського князювання Скиригайла, у 1394 – 1397 рр.²¹, йому справді належав Стародуб, відібраний у Патрикія Наримунтовича. Зокрема, такої думки дотримувався С. Кучинський. За його версією, замість Стародуба Патрикій отримав Звенигород брацлавський – частину колишніх володінь Володимира Ольгердовича. Відомо, що після здобуття Києва Вітовт вирушив Скиригайла у похід на Черкаси та Звенигород. А у 1408 р. у літописах згадується кн. Патрикій Звенигородський. Кучинський вважає, що мова йде саме про Патрикія Наримунтовича, який мав зробити брацлавський Звенигород центром свого «південного приморського уділу».²² Однак нижче ми спробуємо показати, що згаданий у 1408 р. Патрикій був онуком Патрикія Наримунтовича, а його Звенигородський уділ містився у Сіверщині.

Що стосується Стародуба, то протягом 1397–1406 рр. з титулом князя Стародубського неодноразово згадується вже Олександр Патрикійович. Без сумніву, він був реально правлячим князем; яскравіше за все про це свідчить грамота Олександра Патрикійовича Стародубського 1400 р., де він присягає після смерті Вітовта вірно служити Польській короні (див. нижче). Звідси випливає, що на той час

Патрикій Наримунтович, скоріш за все, вже помер, або ж постригся в ченці, про що згадує запис Любецького синодика. Щоправда, теоретично можна припустити, що він все ще перебував служебним князем у Новгороді, куди, нагадаємо, прибув у 1397 р. Однак це досить маловірогідно з огляду на подальше мовчання новгородських літописів про Наримунтовича. До того ж Патрикій на той час, безперечно, був у дуже похилому віці – для порівняння, його брат Олександр Наримунтович князував у новгородському Орешку ще у 1338 р., тобто цілих 60 років тому!²³ Через це ми навряд чи помилимося, якщо віднесемо смерть Патрикія або його постриження в ченці десь до 1397/99 р.

Від шлюбу з Оленою, про яку нам більше нічого не відомо (вона згадується лише у Любецькому синодику), Патрикій Наримунтович мав трьох синів – Івана, Олександра та Федора. Іван (теж відомий лише з синодику), очевидно, помер ще за життя батька. Спадкоємцем Стародубського уділу став Олександр Патрикійович – князь, який відігравав досить вагому роль у політичному житті Литовсько-Руської держави. У джерелах про нього збереглося значно більше звісток, ніж про його батька.

Уперше кн. Олександр Патрикійович Стародубський згадується у січні 1397 р., коли приїздив у гості до Москви.²⁴ І в подальшому, як побачимо, він продовжував зберігати тісні відносини з Московською державою. За попередніми умовами договору ВКЛ з Тевтонським орденом від 23 квітня 1398 р., серед інших знатних осіб, що муситимуть ствердити його своїми печатками, названий «Alexander Patrykiegen son»²⁵. І справді, при остаточній ратифікації цього договору, 12 жовтня того ж року, одним зі свідків виступає «dux Alexander de Starodup»²⁶. 31 грудня 1400 р., перебуваючи в етнічній Литві (біля озера Круди), кн. Олександр Патрикійович Стародубський видав грамоту, у якій присягає після смерті Вітовта не шукати собі іншого господаря, окрім короля Владислава (Ягайла) та Польської корони²⁷. У 1402 р. він разом з Семеном-Лугвеном Ольгердовичем (князем Мстиславським) біля Любутська завдає поразки кн. Родославу Ольговичу Рязанському, який здійснив напад на Брянськ, і захоплює його в полон. 8 жовтня 1403 р. кн. Андрій Дмитрович (Можайський), брат вел. князя Василя Дмитровича, у Москві одружився з дочкою кн. Олександра Патрикійовича Стародубського Огрофеною (Агриппіною).²⁸ Нарешті, під час литовсько-московської війни 1406 р. «herzog Allexander von Starodub» виявив намір перейти на бік Москви, через що Вітовт наказав його арештувати; про це 13 жовтня повідомлялося у листі великому магістру Тевтонського ордена. Напевне, у Пруссії хвилювалися за подальшу долю князя, оскільки Вітовт 3 липня 1407 р. повідомляв орденському маршалку, що Олександр Стародубський живий та здоровий.²⁹ На цьому, як ми вважаємо, звістки джерел про Олександра Патрикійовича закінчуються.

Конфісковане Стародубське князівство Вітовт надав Свирігайлу Ольгердовичу, який у 1408 р. згадується як володар Брянська та Стародуба.³⁰ До речі, існує думка, що Брянськ деякий час належав також і Олександру Патрикійовичу (за версією Ф. Леонтовича у 1399 – 1401 рр.³¹, за С. Кучинським – після 1401 р.³²). Проте жодних доказів ця версія не має. Її прихильники посилаються на єдине джерело – пізню хроніку Стрийковського, де говориться лише, що уділом Патрикія Кейстутовича (не Наримунтовича) були «Bransko, Zurasz i Stramele».³³ Не кажучи вже про те, що мова тут іде про Бранськ і Сараж на Підляшші (недалеко від Більська), вигаданість більшості т. зв. «оригінальних» повідомлень Стрийковського є майже загально визнаним фактом.

Третім сином Патрикія Наримунтовича був Федір, який володів у Сіверській землі уділом Рильським. Про нього збереглася єдина літописна звістка, що у знаменитій битві на Ворсклі 12 серпня 1399 р., серед багатьох інших князів, загинув Федір Патрикійович Рильський³⁴. Отже, до складу володінь Патрикія Наримунтовича, окрім Стародуба, скоріш за все входив також Рильськ. Але не виключено й те, що Федір Патрикійович отримав Рильськ не за правом спадку, а як надання від вел. князя Вітовта.

Переходимо до наступного покоління сіверських Наримунтовичів.

26 липня 1408 р. до Москви з Брянська приїхав на службу Свитригайло Ольгердович, кн. Сіверський, рідний брат короля Владислава-Ягайла та двоюрідний – вел. князя Вітовта. Разом з ним виїхало кілька дрібних сіверських князів, першими з яких названі «князь Патрекеи Звенигородскы, и князь Александръ Звенигородскы, ис Путимля князь Федор Александрович»³⁵. Старші сини Патрикія Звенигородського, Федір та Юрій (який одружився з дочкою самого вел. князя Василя Дмитровича) стали засновниками знатних московських родів князів Хованських, Патрикїєвих, Булгакових, Щенятевих, Голіциних та Куракіних. У родоводах XVI ст. їх батько Патрикій названий сином Наримунта Гедиміновича³⁶. В історіографії також переважає думка, що Патрикій та Олександр Звенигородські 1408 р. – це Патрикій Наримунтович та його син Олександр, які замість втраченого Стародуба отримали Звенигород³⁷. Однак досить проблематично, щоб син Наримунта дожив до такої глибокої старості та при тому ще й зважився на такий радикальний крок, як виїзд до іншої держави. Ця обставина не залишилася не поміченою в історіографії, внаслідок чого з'явилися дві інші версії щодо походження Патрикія Звенигородського.

Уже в XVIII ст. укладач родоводу князів Голіциних писав (дозволимо собі цитату застарілою російською мовою оригіналу): «(...) разстояние времени от Наримунта до Патрикеева дозволяет верить, что в сем месте, в родословных книгах, пропущен князь Александр (згадується у 1338 г. – С. К.), о коем, что он был Наримунтов сын, летописцы нас уверяют. Когда же поставлен будет князь Александр между Наримунтом и Патрикеем в середине, так что Патрикеем был сын Александров, а внук Наримунтов, то времена будут сходственны, да и в самом деле сие происхождение никакому не подлежит сомнительству. – От князь Александра произошел сын Патрикеем Звенигородский, прозванный по городу Звенигороду на Днестре, составлявшему чайтельно удел сего князя».³⁸ Ця версія, прийнята відомим генеалогом П. В. Долгоруковим³⁹, завдяки його авторитету перейшла й до більш пізніх генеалогічних довідників.

Польський дослідник Й. Пузина запропонував дещо іншу версію, за якою Патрикій Звенигородський, виходячи з хронології його життя, був сином Олександра Патрикїєвича Стародубського, онуком Патрикія Наримунтовича.⁴⁰ Ми також вважаємо, що саме таке походження цього князя є найбільш вірогідним і навіть майже безсумнівним. У тому, що родоводи XVI ст. «об'єднали» двох князів з іменем Патрикій в одного, нічого дивного немає, враховуючи унікальність цього імені та, особливо, пізній час укладення самого родоводу. Син Олександра Патрикїєвича у 1408 р., без сумніву, мав бути дорослою людиною, оскільки його дочка вийшла заміж у 1403 р. (див. вище). Проти тотожності Патрикія Звенигородського з Патрикїєм Наримунтовичем можна навести і ще один вагомий аргумент. А саме: досить важко припустити, щоб Федір Патрикїєвич Рильський, який загинув на Ворсклі у 1399 р., та Федір Патрикїєвич (родоначальник князів Хованських), котрий помер у Москві під час мору 1426 р.⁴¹, були рідними братами. Очевидно, що їхніми батьками були дві різні особи – дід та онук, які носили однакове ім'я Патрикій. Аналогічно Олександр Патрикїєвич Стародубський, вочевидь, старший син та спадкоємець Патрикія Наримунтовича, навряд чи може бути тотожним Олександру Корецькому, який у родоводах згаданий як *наймолодший* з трьох Патрикїєвичів (після Федора та Юрія)⁴², а помер, за актовими даними, лише у 1443 р. або незадовго перед тим⁴³.

Де ж знаходився Звенигородський уділ Патрикія Олександровича? Р. Зотов вважав, що Патрикій (Наримунтович) отримав Звенигород від Вітовта в самому кінці XIV ст., після свого від'їзду з Новгороду. Схоже, дослідник погоджувався з укладачем родоводу Голіциних, який вважав, що мова має йти про відоме давньоруське місто на Дністрі⁴⁴. Однак ця версія є нереальною, оскільки Вітовт ніколи не володів Галичиною, яка входила до складу Польського королівства. М. С. Грушевський висунув ще більш нереальне припущення, нібито Патрикій міг якийсь

час держати від вел. князя Московського Звенигород Московський⁴⁵. Насправді це місто з 1389 р. було удільною столицею Юрія, одного з синів Дмитра Донського, який володів ним до своєї смерті у 1434 р. С. Кучинський, як ми бачили, ототожнював Звенигород з містечком на р. Текічі, у пізнішому Брацлавському повіті, але це також дуже мало ймовірно. Завважимо, що всі князі, які виїхали зі Святиригайлом до Москви, напевне, були його васалами як головного князя Сіверського. Тому й Звенигород, удільна столиця Патрикія, мав знаходитися саме в Сіверщині. Саме такої думки дотримувалися Й. Вольф та Й. Пузина; останній вважав, що Олександр Патрикійович отримав Звенигород Сіверський замість Стародуба після свого звільнення у 1407 р., а у наступному році разом з сином Патрикієм виїхав до Москви⁴⁶.

Існування Звенигорода Сіверського, хоча це місто, схоже, прийшло у повний занепад ще в XV ст., сумнівів не викликає. Так, за даними московських родоводів, у XIV ст. воно було удільною столицею князів Звенигородських, молодшої гілки Карачевських (нащадків чернігівських Ольговичів), першими з яких названі Андріан Мстиславич, Федір Андріанович та Олександр Федорович⁴⁷. Звідси можна припустити, що загадковий Звенигород знаходився десь недалеко від Карачева. Напевне, його останнім правлячим князем Рюриковичем був Олександр Федорович, сини якого згадуються вже на московській службі. Так, кн. Іван Олександрович Звенигородський у 1463 – 1465 рр. займав важливу посаду московського намісника у Пскові, а помер у Володимирі у 1476 р.⁴⁸ Ми переконані, що саме Олександр Федорович і був тим Олександром Звенигородським, який виїхав до Москви у 1408 р. Але чому перед ним з таким же титулом князя Звенигородського згаданий Патрикій? Вважаємо, що логічна відповідь на це запитання може бути лише одна – на межі XIV-XV століть Олександр Федорович з якихось причин відступив (продав, обміняв?) Звенигород Олександру Патрикійовичу Стародубському, який і посадив тут свого сина Патрикія.

У тому ж літописному повідомленні 1408 р. про еміграцію сіверських князів до Москви відразу після Патрикія та Олександра Звенигородських виступає кн. Федір Олександрович із Путивля. Як припускав М. С. Грушевський, він міг бути сином Олександра Патрикійовича, оскільки в сусідньому Рильську (в тексті очевидна друкарська помилка – «в Путивлю») сидів син Патрикія Федір († 1399)⁴⁹. Цю ж версію цілком упевнено приймають польські дослідники Й. Пузина⁵⁰ та С. Кучинський⁵¹. Ми також не бачаємо вагомих причин, щоб з нею не погодитися.

Нарешті, у Любецькому синодику серед князів 2-ої половини XIV ст., всього через один запис після Патрикія Давидовича (Наримунтовича) Стародубського, поминається якийсь Василь Рильський. Р. В. Зотов щодо його походження припускає два варіанти: 1) Василь Рильський належав ще до старої сіверської династії Ольговичів; 2) в синодику поминався Василь Іванович Шемячич, кн. Новгород-Сіверський та Рильський († 1529), який походив з роду князів Московських.⁵² Однак з другою версією погодитися ми однозначно не можемо. По-перше, Василь Шемячич вважався насамперед князем Новгород-Сіверським; якби він і був внесений до синодика, то, напевне, саме з цим титулом. А головне, князі, які жили пізніше ніж у середині XV ст., у Любецькому синодику взагалі не поминаються.

Тим часом у польській історіографії Василь Рильський вважається нащадком Наримунта Гедиміновича. На думку Й. Пузини він, вірогідніше за все, був старшим сином Патрикія Наримунтовича Стародубського, і князував у Рильську перед своїм братом Федором Патрикійовичем († 1399)⁵³. С. Кучинський, не виключаючи повністю такий варіант, вірогіднішим вважає дещо інший – що Василь володів Рильськом уже після Федора, будучи його молодшим братом або сином. Під час еміграції 1408 р. Василь Рильський, на відміну від своїх родичів, зберіг вірність Литовській державі; саме через це ані він, ані рильські бояри (подібно до бояр деяких інших сіверських міст) не згадуються в літописному повідомленні про цю еміграцію.⁵⁴ Така версія є цілком вірогідною, зважаючи на те, що в Лю-

бецькому синодику Василь Рильський записаний після Патрикія Давидовича-Наримунтовича, один з синів якого точно сидів у Рильську. Втім, за відсутності прямих вказівок джерел остаточно це питання вирішеним бути не може.

Представники наступного покоління Наримунтовичів – правнуки Патрикія Наримунтовича, жодних зв'язків з Сіверщиною вже не мали. Старші сини Патрикія (Олександровича) Звенигородського залишились у Московській державі. Федір Патрикійович († 1426), який отримав вотчину по р. Хованці у Волоцькому уїзді, став засновником роду князів Хованських. Юрій Патрикійович, завдяки шлюбу з дочкою вел. князя Василя Дмитровича, займав чи не найвище становище при московському дворі, яке потім успадкували і його нащадки – князі Патрикіїви, Булгакови, Щенятеви, Голіцини та Куракіни⁵⁵. Тоді як наймолодший з братів, Олександр Патрикійович, очевидно, не маючи особливих перспектив на московській службі, вирішив повернутися до ВКЛ, де отримав у володіння м. Корець у східній Волині. Він помер у 1443 р., коли вел. кн. Свиргайло видав наказ боярам та землянам в околицях Корця, щоб вони служили його сину Василю так само, як і його батьку Олександрю⁵⁶. Пізніше князі Корецькі відігравали досить вагомий роль в історії українських земель Речі Посполитої.

1. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.
2. Зотов Р. В. О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговом княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – С. 28.
3. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – S. 17; Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права // Журнал Министерства народного просвещения. – 1893. – Декабрь. – С. 274, прим. 2.
4. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2000. – Т. III. – С. 345.
5. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси. – М., 1970. – Т. I. – С. 92.
6. Антонович В. Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV века. – К., 1878. – Вып. 1. – С. 135; Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 128; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 454, і т. д., вся історіографія XX ст.
7. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. III. – С. 345.
8. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг.-Л., 1915-1929]. – Т. IV. – Ч. 1. Новгородская четвёртая летопись. – С. 345, 347.
9. Rachunki dworu kryla Wiadysiawa Jagieii i krylowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Krakow, 1896. – Т. XV. – S. 76.
10. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. III. – С. 389.
11. ПСРЛ. – М., 2000 [Пг., 1922]. – Т. XV. – Вып. 1. Рогожский летописец. – Стб. 138.
12. Основні положення наведеної версії див.: Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 107, 111, 89. За нашою думкою, Чернігів та Новгород-Сіверський отримав все ж таки не Дмитро Ольгердович Старший, а його молодший брат Дмитро-Корибут.
13. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 126.
14. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – 107, 108.
15. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... – С. 89-90.
16. Хроника Быховца. – М., 1966. – С. 78.
17. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 159, 178, 181.
18. Dlugosz J. Dziejow polskich ksiąg dwanascie / Przeklad K. Mecherzynskiego. – Krakow, 1868. – Т. III. – S. 472.
19. Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Т. II. / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Krakow, 1891. – Т. XII. – S. 471. Зміст обох джерел практично співпадає, аж до точної дати угоди.
20. Daniłowicz I. Skarbie diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, księżęcych. – Wilno, 1860. – Т. I. – S. 296.
21. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 173, 474.
22. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – S. 179.
23. ПСРЛ. – М., 2000. – Т. III. – С. 349.
24. Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб., 1842. – Кн. II. – Т. V. – Стб. 100, прим. 254. Очевидно, ця звістка запозичена з втраченого Троїцького літопису, оскільки в інших літописах вона відсутня.

25. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae / Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Crakovia, 1882. – Т. VI. – С. 54; Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatyw... – Т. I. – С. 315, № 394.
26. Codex diplomaticus Lithuaniae, e codicibus manuscriptis, in archive secreto Regiomontano asservatis / Ed. E. Raczyński. – Vratislaviae, 1845. – С. 256; Daniłowicz I. Skarbiec dyplomatyw... – Т. I. – С. 315, № 395.
27. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографического комиссиею. – СПб., 1846. – Т. I. – С. 28-29, № 17, и Примечания, с. 8.
28. ПСРЛ. – М., 2004 [М.; Л., 1949]. – Т. XXV. Московский летописный свод конца XV века. – С. 231, 232.
29. Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae. – С. 136, 150.
30. Długosz J. Dziejow polskich ksiąg dwanascie. – Krakow, 1868. – Т. III. – Кs. IX, X. – С. 536-537.
31. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права // ЖМНП. – 1893. – Декабрь. – С. 280.
32. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – С. 176.
33. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – С. 58.
34. ПСРЛ. – Т. IV. – Ч. 1. – С. 386; М., 2000 [СПб., 1897]. – Т. XI. – С. 174. У більшості інших літописів Федір Патрикійович помилково названий князем Волинським, оскільки до нього віднесено титул попереднього у переліку князя, Дмитра Даниловича (Волинського-Острозького); це добре видно з порівняння текстів.
35. ПСРЛ. – Т. XXV. – С. 237; у цьому виданні розділові знаки проставлено неправильно (давньоруські тексти їх не містили): кома, вочевидь, повинна стояти перед, а не після слів «ис Путимля». Можна зазначити, що в одному родоводі нащадків кн. Звенигородських, 1-ої половини XVI ст., це літописне повідомлення наведене у надзвичайно спотвореному вигляді: між іншим, тут Патрикій названий князем не Звенигородським, а Карачевським та Хотимським, а Олександр – Карачевським та Звенигородським. М. Є. Бичкова впевнено довела, що цей варіант, порівняно з літописним, жодних достовірних даних не містить; напр., названі у ньому московські бояри не могли жити у 1408 р. (див.: Бичкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в. – М., 1986. – С. 74, 40-41).
36. ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 254; Родословная книга князей и дворян российских и выезжих... [Бархатная книга]. – М., 1787. – Ч. I. – С. 30-31.
37. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 128; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 454; Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – С. 178-179.
38. Древняя российская вивлиофика. – М., 1774. – Ч. 4. – С. 165.
39. Долгоруков П. Российская родословная книга. – СПб., 1854. – Ч. I. – С. 275-276.
40. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – С. 107, 109.
41. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2. [Псковские летописи. – М., 1955. – Вып. 2]. – С. 121.
42. ПСРЛ. – СПб., 1856. – Т. VII. – С. 254; Родословная книга... – М., 1787. – Ч. I. – С. 30-31.
43. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – С. 18 (витяг з акта наведений у старій праці Окольського).
44. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 126-127.
45. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 455.
46. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – С. 109.
47. Найдавніший родовід Звенигородських, 1-ї третини XVI ст., див. у кн.: Бичкова М. Е. Состав класса феодалов в России в XVI в. – М., 1986. – С. 74, 75.
48. ПСРЛ. – М., 2001. – Т. V. – Вып. 2. – С. 153, 162, 204.
49. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 455.
50. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 5. – С. 109.
51. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – С. 183.
52. Зотов Р. В. О Черниговских князьях... – С. 129-130.
53. Puzyra J. Potomstwo Narymunta Gedyminowicza // Miesiecznik Heraldyczny. – 1931. – № 9. – С. 193.
54. Kuczynski S.-M. Ziemie czernihowsko-siewiorskie pod rządami Litwy. – С. 183.
55. Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М., 1988. – С. 29-35.
56. Wolff J. Rod Gedimina. – Krakow, 1886. – С. 18 (тут Олександр помилково ототожнюється з його дідом, також Олександром Патрикійовичем, який нібито отримав Корець замість Стародуба).

В статье исследуется генеалогия и деятельность северских Наримунтовичей

– одной из ветвей литовско-русской династии Гедиминовичей, представители которой в конце XIV – начале XV вв. владели несколькими удельными княжествами в Северской земле.

Ключевые слова: Наримунтовичи, генеалогия, хронология, историография, Северская земля, княжества Стародубское, Рьльское, Звенигородское, Путивльское.

The article deals with genealogy and activity of the seversky Narimuntoviches as one of branches of the Lithuanian-Russian dynasty of the Gediminoviches, representatives of which at the end XIV – beginning of XV centuries owned some specific principalities in the Seversky land.

Keywords: the Narimuntoviches, genealogy, chronology, historiography, Severskaya land, Starodubskoe, Ryl'skoe, Zvenigorodskoe, Putiol'skoe principalities.

ПРО ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ РУЇНИ

У статті порушено проблему становища України в другій половині XVII століття. Йдеться про відносини з нею Росії, Польщі, Туреччини, Криму тощо. Висвітлюється внутрішньо-та зовнішньополітична діяльність українських гетьманів.

Період української історії другої половини XVII ст. відомий в історіографії як доба Руїни. За наступників Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) у результаті загарбницької політики магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, султанської Туреччини й Кримського ханства, з одного боку, і гострих внутрішніх протиріч, викликаних чварами й боротьбою старшинських угруповань за оволодіння гетьманським престолом, – з іншого, над Україною нависла серйозна загроза втрати територіальної цілісності [1]. Цей процес був започаткований підписанням Іваном Виговським (1657–1659 рр.) Гадацького договору (вересень 1658 р.) та Юрієм Хмельницьким (1659–1663 рр.) Слободищенського трактату (жовтень 1660 р.) з Річчю Посполитою [2].

У 1663 р. цілком очевидним став розкол України на дві частини. На Ніжинській "чорній" раді 18 червня Івана Брюховецького обрали гетьманом Лівобережжя (1663–1668 рр.). На Правобережжі зміцнювалась влада номінального генерального писаря й королівського секретаря Павла Тетері. Влітку 1662 р. Ян II Казимир надав йому право на "вибирання індукти й евекти у воєводствах окраїнних, тобто Брацлавським, Київським і Чернігівським на пашах і коморах від товарів, що ввозяться і вивозяться" [3]. А на початку 1663 р. Генеральна рада обрала П. Тетерю гетьманом Війська Запорозького, який згодом присягнув на вірність польському королеві: "Я, Павло Тетеря, присягаю Пану Богу Всемогутньому у Трійці святей Єдиному, що на тому уряді гетьманства військ ЙКМті [запорозьких] мені підлеглим. Найяснішому Янові Казимирові, королеві польському і шведському, князю литовському, руському etc. і всієї Речі Посполитої, Корони Польської і Великого князівства Литовського, вірним, зичливим і слухняним буду, всіляких сторонніх протекцій і панів зрікаюся і жодної не маю обирати іншої, окрім короля ЙМСті і Речі Посполитої Польської" [4].

В історіографії відсутня єдина точка зору в поглядах на діяльність П. Тетері. В. Газін, Я. Дашкевич, В. Смолій, В. Степанков, Е. Юрков вважають його "визначним державним діячем України, хитромудрим політиком". На думку В. Антоновича, В. Беца, М. Грушевського, В. Герасимчука, В. Горобця, В. Липинського, І. Крип'якевича, Т. Яковлевої, З. Вуйцика, Тетеря – "вірний васал польського короля, пропольський гетьман" [5]. П. Тетеря був для Польщі своєю людиною, і Ян Казимир покладав на нього великі надії. Про це свідчить той факт, що, коли під час перебування з військом на території Лівобережної України в липні 1664 р. король дізнався про повстання на Правобережжі проти гетьмана, він розпорядився, щоб "будь-яким способом Тетеря залишився", і відправив йому на підмогу значні військові сили. Протягом усього періоду гетьманування П. Тетеря визнавав

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор
(м. Чернігів).

зверхність над собою "королівської милості". Тому не дивно, що кримський хан вважав його "королівським гетьманом, а не козацьким" [6]. І незабаром він позбувся гетьманської булави (1665 р.).

Після втечі П. Тетері в Польщу гетьманом Правобережної України став сотник Медведівської сотні Черкаського полку Степан Опара. Однак цю посаду він обіймав лише протягом двох місяців (з 11 червня по 18 серпня 1665 р.). Політична діяльність С. Опари була справжньою грою. Як зазначав польський історик В. Маєвський, він "пробував лавірувати між Брюховецьким, поляками і татарами, намагаючись здобути якнайбільше користі" [7]. Влітку 1664 р. С. Опара допомагав лівобережному гетьману в поході останнього на Правобережжя з метою підкорення його своїй владі. Наступного року він визнав протекцію польського короля, присягнувши йому в Лисянці. Ставши гетьманом, Опара пішов на зближення з турками й татарами [8]. "В союзі з татарами і під протекцією Порти" [9] він сподівався залучити на свій бік Лівобережну Україну. Однак після невдалих штурмів містечка Мотовилівки, яке мало важливе стратегічне значення на шляху просування на Лівобережжя, татари заарештували гетьмана: "18 дня серпня той Іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду, і ще неподалік від наметів стали татарове в строях і, не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як Іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги" [10].

При підтримці татар володарем гетьманської булави на Правобережжі став черкаський полковник Петро Дорошенко (1665-1676 рр.), який відіграв неабияку роль в усуненні з престолу свого попередника. Новий гетьман одразу ж продемонстрував прихильність до Яна II Казимира [11]. Виношуючи плани щодо підкорення своїй владі Лівобережної України, він схилив і її населення до підданства польському королеві. Однак П. Дорошенко не поділяв інтересів Речі Посполитої щодо України. У Польщі він вбачав лише свою суперницю в оволодінні нею. На старшинській раді, що відбулася взимку 1666 р., гетьман запропонував одобрити висунуту ним програму, згідно з якою Україна повинна була повністю звільнитись від "ляхів" [12]. П. Дорошенко мріяв про об'єднання Правобережжя й Лівобережжя під протекторатом Туреччини. Для здійснення цих планів гетьман покладав великі надії на татар. Коли з приводу з'їзду російських послів і польських комісарів для переговорів про мир передбачалось обопільне припинення військових дій і "от Полских и Литовских комисаров присланы к изменнику Дорошенку листы, чтоб Дорошенко с Заднепрскими Черкасы не ходил войною на сю сторону Днепра на его великого государя, его царского величества, в Малороссийские города, и Дорошенко де говорил: мне де гетманство дано не от королевского величества и не от гетманов, а дано де ему гетманство от хана Крымского, и надежду де всякую держит на хана Крымского".

Проте плани гетьмана щодо об'єднання Правобережної й Лівобережної України під протекторатом Туреччини виявились нереальними і щодалі вони терпіли поразку. Після тривалих переговорів Росія й Польща 30 січня 1667 р. уклали Андрусівське перемир'я, основні умови якого зводилися до такого:

- Росії поверталися Сіверська земля і Смоленськ;
- у її складі залишалися Лівобережна Україна і Київ;
- Правобережна Україна залишалася під владою Речі Посполитої;
- правом управління Запорожжям однаковою мірою наділялися Росія й Польща

[13].

Фактично Запорожжя управління з боку Речі Посполитої не визнавало.

Після Андрусівського перемир'я "факт існування двох гетьманів як би закріплювався, отримував стійкість" [14].

На Лівобережжі гетьманську булаву продовжував утримувати Іван Брюховецький, котрий ніяк не міг змиритися з Дорошенком та його планами. Брюховецького підтримувала Москва. До українських міст прибули російські воеводи з

ратними людьми, одним із головних завдань яких був захист їх від ворогів.

Слід зазначити, що воеводи й ратні люди брали активну участь у відбитті польської, турецької й татарської агресії на Україну. Часто вони воювали разом із козаками Лівобережжя. Українське населення приймало воевод і ратних людей за реальну силу, здатну врятувати їх від частих ворожих нападів [15].

Однак воеводи виражали насамперед інтереси панівних станів, представниками яких вони були самі. Поступово воеводи почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове населення, наклавши на нього податки й повинності. Невдовзі виявилось втручання воевод у старшинські побори.

Щоб зміцнити своє становище і побоюючись втратити владу, І. Брюховецький у 1668 р. розпочав проти воевод справжню війну, став "воевод от негож самого введених убивать" [16]. Але в кінцевому рахунку гетьман отримав поразку. Відтоді він віддався під покровительство турецького султана з проською прийняти його в підданство на умовах васальної залежності. І. Брюховецький заручився підтримкою також і з боку Криму. При підтримці татар у травні 1668 р. він зі своїми козаками вже було вирушив під Котельву для боротьби із російським військом на чолі з Г.Г. Ромодановським. Брюховецькому здавалося, що доля подарує йому успіх. Але на початку літа 1668 р. на Лівобережжя, сподіваючись об'єднати його з Правобережною Україною під протекторатом Туреччини, з'явився Петро Дорошенко. І. Брюховецький зі своїм військом стояв у цей час під Опішню. Тільки-но Дорошенко наблизився до його табору, як козаки Брюховецького повстали проти свого начальника і вбили його. Гетьманом лівої й правої сторін Дніпра 8 червня 1668 р. був проголошений П. Дорошенко.

Дорошенкові здавалося, що він повністю досяг свого. Проте Лівобережна Україна, особливо її північна частина, не могла змиритися з тим становищем, що буде під протекторатом султана. На підставі попереднього досвіду вони вважали, що Україна повинна йти на зближення з Росією [17].

У цей час із Правобережжя долинули тривожні відомості про напад татар, і П. Дорошенко негайно вирушив туди, залишивши на лівому березі своїм наказним гетьманом чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного. Симпатії останнього були пронизані почуттям поваги до Москви. За підтримки чернігівського єпископа Лазаря Барановича він і спрямував на неї свій погляд. Невдовзі в Новгороді-Сіверському відбулася старшинська рада. Многогрішного було обрано "гетманом северским".

Запорожжя підтримало претендента на гетьманську булаву Петра Суховієнка (Суховія) (1668-1669 рр.), котрий виступав як ставленик Кримського ханства. До нього приєдналися Лубенський, Миргородський і Полтавський полки. Орди "бусурман", які допомагали Суховію, "спустошив тот край Заднепрській (Лівобережжя. – П.П.) долгим своим стояніем, перешли и на сю сторону (Правобережжя. – П.П.)", сподіваючись завоювати "самый Чигирин".

Дорошенко не міг примиритися з цим. Він вступив у боротьбу з Суховієнком, яка тривала більше року. За цей час Дорошенко остаточно втратив Лівобережжя [18].

Тим часом у Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків, на якій "совершенным гетманом" Лівобережжя було обрано Дем'яна Многогрішного (1668-1672 рр.). Москва теж визнала це. Становище в Україні склалося так, що "одни к сему Северскому гетману (Многогрішному. – П.П.), другіе к Дорошенку, а третьи к Суховею".

Після поразки Суховієнка його козаки зібрались на раду в Умані й проголосили гетьманом Михайла Ханенка (1669-1674 рр.), який напередодні був уманським полковником.

Новий гетьман не підтримував Дорошенка. Свого союзника у боротьбі з ним він бачив в особі Дем'яна Многогрішного. У листі від 30 липня 1669 р. Ханенко закликав лівобережного гетьмана "с теми полковники заднепрскими совокупаь, к берегу Днепра под Чигирин приходити", щоб основними силами виступити

проти Дорошенка, який, за його висловом, "за чин стоячи, щоб не отдать никому, а выправляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны как и тое стороны полковников, подписав руку турскому салтану, доби-ваючись панства, в подданство ... Украину поддал". "Почасту Дорошенку докучати" Ханенко просив й переяславського полковника Дмитра Райчу [19].

Д. Многогрішний не підтримував дій П. Дорошенка, однак допомагати Ханенку не став: "А что меня Ханенко, гетман тое стороны, просит, чтоб я ему на Дорошенка помочи подал, то я о том и не мышлю, пусть сами меж собою управятся", – писав він цареві. Дем'ян Многогрішний невдовзі сам вступив у боротьбу з П. Дорошенком.

Навесні 1672 р. спалахнула велика війна. Проти Речі Посполитої виступили Туреччина, Крим і Правобережна Україна. У похід вирушив сам султан Магомет IV зі стотисячною армією. До нього приєдналися 50 000 татар на чолі з ханом Селім-Гіреєм і 1200 козаків під керівництвом Дорошенка. Незважаючи на стійкий опір польських військ, у липні 1672 р. Дорошенко розгромив на Поділлі шеститисячний корпус на чолі з Лужицьким і козаків Ханенка, які протистояли йому. З'єднавшись під Кам'янцем, Дорошенко і Селім-Гірей незабаром зайняли цю, на перший погляд, неприступну фортецю. Потім вони підкорили ряд міст Галичини, які здавалися їм без бою. У кінцевому рахунку були вироблені ратифіковані невдовзі султаном умови миру, за яким Польща повністю відмовилась від своїх претензій на Поділлі, що стало провінцією Туреччини, і Правобережну Україну, яка повністю переходила під султана.

П. Дорошенко повернувся до Чигирини, заявивши, що з Річчю Посполитою і Ханенком покінчено. Однак сили його теж були вкрай виснажені. Дорошенко змушений був задовольнитися лише напівспустошеними Брацлавщиною й Київщиною. Незабаром гетьмана охопив розпач від турецького протекторату [20].

На Лівобережжі тим часом відбулися серйозні зміни. Дем'ян Многогрішний за підбуренням старшини був звинувачений у зв'язках із Дорошенком і намірах піддатися під протекцію Туреччини. У ніч з 13 на 14 березня 1672 р. його заарештували й відправили в Москву, а згодом – до Сибіру. Новим гетьманом був обраний активний учасник змови проти Многогрішного генеральний суддя Війська Запорозького Іван Самойлович (1672-1687 рр.).

Щойно після арешту Д. Многогрішного в Україні стало відомо, що мрії відносно зайняття гетьманського престолу виношував "запорозький вождь", кошовий отаман Іван Сірка. Невдовзі ця звістка долинула й до Москви. Там добре знали про військовий талант Сірка, його неабиякий авторитет серед козаків. Водночас кошовий був відомий як людина неспокоїної вдачі й крутого норову з прагненням до повної незалежності. Противники кошового отамана в особі І. Самойловича, П. Дорошенка та їх прибічників ужили всіх заходів, аби гетьманська булава не потрапила до його рук. Безпосередньо долю І. Сірка вирішив полтавський полковник Федір Жученко. Після розгрому белгородської орди отаман без супроводу козаків поспішав до боярина Г. Ромодановського, щоб здати йому захопленого в полон мурзу Тенмамбета. На території Лівобережжя, якою пролягав шлях Сірка, Ф. Жученко 19 квітня 1672 р. "внезапно напал на него, схватил, оковал железами и отвёз в Батурин". Через два дні про це повідомили царя. І. Самойлович, І. Домонтович та П. Забіла звинувачували І. Сірка в тому, буцімто він прибув на територію Лівобережної України "для всеяния между народом бунта, а также и для того, чтобы склонить Полтавский и Гадячский полки на сторону Ханенка". Олексій Михайлович у грамоті Г. Ромодановському зазначав, що "генеральная старшина и все войско запорожское и чернь того Ивана Сирка хотят обратъ гетманом", і розпорядився доставити його в Москву, звідки кошового отамана направили до Сибіру, в м. Тобольськ [21].

У 1672 р. Туреччина завдала нищівного удару Речі Посполитій. Велику небезпеку вона становила й для України. Загарбавши Кам'янець, турки погрожували йти на Київ. Росія й Польща вирішили допомагати одна одній у боротьбі зі спільним

ворогом. Обидві сторони згадали про запорожців і кошового отамана. На порядку денному постало питання про повернення І. Сірка із заслання. Польський посол Х. Ковалевський говорив у Москві в липні 1672 р. про його "общую услугу" цареві й королю: "Тот Сирко, служа обоим великим государям, непрестанно над общим неприятелем, над крымским ханом, промысл чинил и взял было мурзу, за котораго ему давали выкупа 50 человек ясыря да 3 000 ефимков; но по наученью изменника Дорошенка того Сирка в черкасских городах ограбили и мурзу отняли; кроме того, взяли у него 400 золотых да 7 лошадей и послали его к царскому величеству, назвав его безвинно бунтовщиком. А теперь Дорошенко писал белгородской орде и татарам (крымским), чтобы они шли к нему безопасно, потому что он того Сирка извел и помешки-де уже от него им не будет" [22]. Самі запорожці в листі до І. Самойловича "все смиренно и покорственно просили его, как благодетеля своего, донести прошение к его царскому пресветлому величеству, чтобы Сирко, по его челобитью, отпущен был к козакам для лучшаго промыслу над неприятелем" [23].

Врешті-решт Сірка відпустили в Україну. І він завзято боровся з її ворогами.

Завоювавши Правобережжя, турки спільно з татарами здійснювали часті набіги й на Лівобережжя. У будь-який момент вони могли розпочати війну і за цю частину України. Московський уряд постійно тримав Лівобережжя в полі зору і докладав великих зусиль для зміцнення його обороноздатності. Зокрема, в 1672 р. Олексій Михайлович надіслав накази боярину Г.Г. Ромодановському, думному дворянину І.І. Ржевському (Ніжин), а також у Чернігів, згідно з якими зобов'язував воевод, "смотря по вестям", давати "на оборону" від ста до двохсот ратних людей [24].

Наприкінці жовтня 1672 р. ніжинський протопоп С. Адамович, звертаючись до царя за наданням допомоги для відбиття турецько-татарської агресії, зазначав: "Прибавляйте сил Киев, в Переясловл, в Нежин и в Чернигов; ведаешь твоя милость непостоянство наших людей; лучше держатися будут, как государские силы в те города прибавят" [25].

У кінці цього ж року у відповідь на подібну просьбу гетьмана Івана Самойловича Олексій Михайлович розпорядився послати воеводами в Україну досвідчених у військовій справі людей. У великі міста їх було відправлено навіть по два: у Чернігів – князя Семена Андрійовича Хованського й Гната Ієвлевича Чапліна; в Ніжин – князя Семена Юрійовича Звенигородського й Аверкія Сидоровича Опухтіна [26]. У випадку ж, коли нависне безпосередня загроза Києву й іншим українським містам з боку турецького султана і кримського хана, цар обіцяв: "Пойдём своею государскою особою со всеми нашего царского величества подданными ... с бояры и воеводы, и всего государства нашего ратными людьми учнем стоять" [27]. Гарантію того, що від "воевод и от ратных людей городових оборона будет", цар давав і надалі [28].

Воевода Іван Іванович Ржевський здійснював велику роботу з укріплення міста Ніжина. Восени 1672 р. він організував ратних людей приказів Семена Родишевського, Бориса Глібова, Михайла Полянського й Павла Глібова на виконання робіт по укріпленню Покровського земляного пригороду "для отпору неприятельских людей". Вони поправили насип, розчистили рів, зробили "в подошевом бою шесть пушечных окон", а "в верхнем бою ... три окна пушечных". На випадок "приступного времени" були зроблені "вылазки", двері з бійницями [29].

Річ Посполита, втративши Правобережну Україну, ніяк не могла заспокоїтися. Дещо оговтавшись від поразки, вона невдовзі розпочала підготовку до нових битв. Зібравши й добре озброївши 40-тисячне військо, Ян Собеський разом із ним, а також 12-тисячним литовським корпусом пішов війною на Туреччину. У листопаді 1673 р. турецькій армії під керівництвом Гусейна-Паші було нанесено значно-го удару під Хотиним.

І. Самойлович не бажав ділитися владою з П. Дорошенком. Він сподівався відібрати в нього Правобережжя й з'єднати його із лівобережною частиною України під своїм началом. Використавши момент, коли Річ Посполита й Туреччина

воювали між собою, І. Самойлович, заручившись підтримкою російського уряду, розпочав війну за Правобережжя.

У розпал суворої, морозної зими 1674 р. російські війська й козаки під керівництвом І. Самойловича об'єднаними силами рушили в похід проти Дорошенка. Наприкінці січня вони перейшли Дніпро. Великі бої зав'язалися під Черкасами. Козаки Дорошенка чинили стійкий опір, особливо "обозный его Гулак", який ніяк "не хотелся здати". Однак "теды як учинили доброволный без примушення войска приступ, ораз взяли два пригородки, а в третем за живим Богом ледве душами одпросилися и виконали присягу з нами в соединеніи бити" [30]. Канівський полк з часом також перейшов на бік Самойловича, якого в березні 1674 р. проголосили гетьманом обох сторін Дніпра.

Цікаво, що учасниками епопеї, направленої проти Дорошенка, були ніжинські козаки на чолі з полковником Пилипом Івановичем Уманцем. Однак воювати доводилось дуже важко. І тому, як довідуємось із універсалу від 15 лютого 1674 р. [31], серед ніжинського козацтва під час кампанії 1674 р. мали місце й випадки дезертирства. Деякі козаки, відмовившись від участі в боях, залишилися у Ніжині. Полковник зазначав, що такої розпущеності у війську ще ніколи не було, і з почуттям глибокого занепокоєння засуджував зрадників. Для наведення порядку Уманець відправляв у Ніжин полкового хорунжого Григорія Назаренка, наділяючи його повноваженнями щодо прийняття найжорсткіших заходів відносно непокірливих. Одночасно полковник давав розпорядження місцевій владі відправити до Канева підводи з борошном. У листі від 28 лютого 1674 р. він висловлював вдячність війту, бурмистру і райцям за "прислане овса, горелки" і знову просив "хочай столк овса еще прислати для коней гарматных, которие тут застают в Каневе на услуге его цар. вел. пресв. войска Запорозкого" [32].

На початку літа 1674 р. російські війська під керівництвом Г.Г. Ромодановського й козаки І. Самойловича оточили П. Дорошенка в Чигирині. Останній прийняв рішення відстоювати свої позиції до кінця. Сподіваючись на турецько-татарську допомогу, він не здавав місто.

Дізнавшись про тяжке становище Дорошенка, султан, який був задіяний у поході на Польщу й перебував у цей час на території Молдавії, невдовзі вирушив на Правобережну Україну. В таких умовах російсько-козацьке військо змушене було зняти облогу Чигирини і в спішному порядку попрямувало на Лівобережжя.

Але на початку осені 1676 р. 30-тисячне російсько-козацьке військо знову підступило до Чигирини і визначило подальшу долю Дорошенка. 16 вересня 1676 р. він здав гетьманську булаву І. Самойловичу, його і політичній кар'єрі настав крах.

У жовтні 1676 р. закінчилася польсько-турецька війна, яка тривала чотири роки. Але проблема Правобережної України залишалась не вирішеною. Незабаром війна за неї розпочалась між Туреччиною – з одного боку, і Росією та Лівобережжям – з іншого.

Польща вимагала від султана повернення всього Правобережжя під свою владу. Вона була дуже занепокоєна політикою Порти, спрямованою на створення на території Київщини й Брацлавщини князівства Малої Русі на чолі з колишнім гетьманом Юрієм Хмельницьким, який з 1669 р. перебував у турецькому полоні.

Результатом тривалих переговорів між Варшавою та Стамбулом стало підписання 7 квітня 1678 р. Константинопольського трактату, за яким "Україна, взята в давніх своїх границях щодо виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданним моєї (султана. – П.П.) Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Павлоч повинні залишитись під Польщею" [33].

Туреччина вважала Правобережжя своєю власністю, а козацького гетьмана – своїм підданним. Москва категорично не погоджувалась із цим. Однак виснажена тривалими війнами з Річчю Посполитою й Швецією, вона не була в змозі вести боротьбу із сильною ще Османською імперією. На відправлених до Стамбула московських послів, яких очолив стольник А. Проскуров, покладалося завдання

відстоювати права Росії щодо України, яка "з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя", а в 1667 р. государі "всієї Русі" за власним бажанням відмовилися від її більшої правобережної частини: "... Козаків з другого боку (мається на увазі Правобережжя) Його Царська Величність звільняє від присяги, виконаної собі на підданство". Відомий російський дипломат О.Л. Ордин-Нащокін вносив пропозицію "з султаном турським царству Московському шукати міцного миру". Цим була дуже стурбована Річ Посполита, яка боялася втратити свої інтереси щодо України. Але коли навесні 1678 р. стало відомо, що Росія не збирається віддавати полякам Правобережжя, Польща вирішує покращити відносини з нею і примусити її виконувати умови Андрусівського перемир'я.

17 серпня 1678 р. було укладено новий договір між Польщею й Росією, що підтверджував основні положення договору 1667 р. Проблема "вічного миру" вирішувалася й на засіданні польських та російських дипломатів, яке відбулося в Гродно 31 січня 1679 р. Річ Посполита ставила питання про повернення Києва. Однак російські послы заявили, що Київ і все Правобережжя вона сама віддала туркам і тому не має жодного права вимагати їх повернення [34].

Тим часом І. Самойлович іменував себе "гетьманом обох сторін Дніпра" і проводив власну політику щодо Правобережної України, важливе місце в якій посідали так звані "великі згони" місцевого населення на Лівобережжя. Академік І.П. Крип'якевич зазначав, що за наказом гетьмана "сотні й тисячі народу переселено на лівий берег Дніпра – це був славний "згін", пам'ять про який довго трималася в народі" [35].

Слід зазначити, що масове переселення правобережного населення на південні землі Лівобережної України в Лубенський, Миргородський і Переяславський полки розпочалося в 1672-1674 роках після чергового спустошення польсько-шляхетськими й турецькими військами Правобережжя. С. Величко з приводу цього зазначав: "Останок народа, в городах и поветах тамошних через турчина незачепаних бившаго, разсуждаючи свою недолю, а ни от кого згола жадной милости и оборони себе не надеючися, турецких зась даней людми и детми, по учиненому того лета образцу, що рок от себе сподеваючися, многими купами и таборами зо всех поветов собирался, и болесними серцами, а слезоточительными очима вечно з своими красними тамошними селениями и угодіями пожегнавшись, що живо на сюю Днепра сторону переберался и где улюбя, по розных сегобочных полках украино-малороссийских для житія своего избирал и заседал месца; а особливе в полку полтавском засел на реце Орели новими городами ... и вся сегобочная Украина, пред тим малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людми украинскими наполнилася и умножилася" [36].

У вересні 1675 р. жителі Ольхівки й Звенигородки на тисячі підвід переправились через Дніпро, маючи наміри поселитися на лівобережних землях. Таке ж бажання виявили в жовтні цього року козаки й селяни Брацлавського й Торговицького полків.

Незважаючи на серйозні протидії правобережної адміністрації, переселенський рух із року в рік посилювався. Протягом 1675-1676 рр. на Лівобережжя перейшли 500, а згодом ще 200 сердюків разом із своїми сім'ями із полку Ф. Мовчана, а також багато мешканців Уманщини. Спочатку вони зупинились у Київському полку, а згодом були розселені й по інших полках. Царський уряд запропонував переселенцям, щоб вони закликали переходити на Лівобережжя й своїх родичів. Переселенським рухом були охоплені Лисянка, Крилів, місцевість навколо Черкас, Канева, а також інші райони Правобережного Подніпров'я.

Бажання перейти на лівобережні землі виявило багато мешканців Правобережної України під час турецько-татарської агресії в 1677 р. Зокрема, наприкінці цього року на лівий берег Дніпра перейшла сотня кінних козаків полку О. Гоголя разом із сотником Богуненком. Дозвіл на переселення отримали від лівобережного гетьмана козаки піхотного полку В. Іваненка.

До 1680 р. на Лівобережжі зібралось понад 20 000 іще не розселених сімей із Правобережної України. І. Самойлович виношував плани щодо поселення їх на Слобожанщині й підпорядкуванні територій, виділених для переселенців, йому. Однак Малоросійський приказ не погодився з цим. Російський уряд хотів розмістити переселенців у південних районах краю й створити із них Полатовський полк для оборони південних рубежів держави від нападів кримських орд. Перейти на Слобожанщину побажали 10 000 сімей біженців. Царський уряд уже визначив устрій та умови їхнього життя на новому місці: "А воеводам у них до указу не быть, а ведати их полковнику и сотнику кого они меж себя выберут и торговать в тех городах всякими товарами безошлинно, и суд черкасам (українцям. – П.П.) держать по своим прежним обычностям безоброчно и полковые службы не служить и полатовского дела не делать, и податей и оброков никаких не платить, кроме того, что строить свои города" [37]. Проте з невідомих причин цей план не був реалізований. І сім'ї залишились на Лівобережжі. Переселенський рух із Правобережної України не припинявся й надалі.

І. Самойловичу доводилось витратити багато зусиль для продовження боротьби із внутрішніми ворогами, які заважали його політичній діяльності. Одним із них був колишній правобережний гетьман Михайло Ханенко (1669-1674 рр.), який свого часу "клейноди військові, булаву і бунчук ... з рук своїх здав" на користь Самойловича. Будучи у "відставці", він мешкав на Лівобережжі й підтримував зв'язки із Яном III Собеським, не залишаючи надій на повторне оволодіння гетьманською булавою. Самойловичу вдалося перехопити листи Ханенка до короля. На допиті Ханенко зізнався генеральному судді про незаконність своїх дій [38].

Далеко не послідовну політику проводив полковник Є. Гоголь. За свідченням джерел, його чекав на допомогу Гусейн-паша під час битви з військом Я. Собеського під Хотиним восени 1673 р. Наступного року Є. Гоголь був серед дорошенківців, які захищали Корсунь. Але з наближенням військ І. Самойловича й Г. Ромодановського він перейшов на бік лівобережних козаків і склав присягу на вірність російському цареві, прохаючи оборонити Правобережжя від поляків [39]. Згодом він знову прийняв зверхність Дорошенка й турецького султана. А восени того ж 1674 р. полковник присягнув на вірність польському королю Яну III Собеському. Текст присяги яскраво засвідчує її антитурецьку й антитатарську спрямованість: "Присягаю пану Богові всемогутньому, в святій Трійці єдиному, що найяснішому Янові III, з Божої ласки королеві польському і Великого князівства Литовського, і найяснішим його королівським наступникам, також Речі Посполитій вірним буду до останньої краплі крові моєї та відрікаюсь протекції турецької і татарської, ані приймати її більше не буду, навпаки скільки матиму сил і розуму, спрямую їх на викорінення бусурман з держав його королівської милості" [40].

Королівським універсалом від 4 квітня 1675 р. Гоголя було призначено наказним гетьманом, до обов'язків якого входило "управляти, запобігати ворожим задумам, забезпечувати спокій і послух у містах, боронити від безправ'я і розбоїв, чинити кожному справедливість, непослух карати, додержуватися даної королеві присяги, бути щодо нього доброчесним і вірним" [41].

Під його управління входили Брацлавський, Кальницький, Могилівський, Уманський городові полки й охотницькі полки Барабаша, Артиша і Кваші. Але було цілком очевидно, що Польща практично не вирішувала проблем функціонування Українського гетьманату на Правобережній Україні. І Є. Гоголь прийшов до висновку, що "потрібно нам пану гетьману задніпровському (І. Самойловичу. – П.П.) поклонитися", а отже, перейти на службу цареві Федору Олексійовичу. Це питання мало вирішити посольство, відправлене старшинською радою до І. Самойловича. Однак будь-якого рішення з даного приводу на переговорах не було прийнято. Відтоді розпочалося переманювання на бік Гоголя козаків з Лівобережжя. Для активізації цього процесу Варшавський сейм у 1677 р. прийняв постанову, в якій зазначалося: "Нагороджуючи вірних козаків Запорозьких до нас і

Речі Посполитої: послуги і на дальшу Речі Посполитій заслугу зберегти, обіцяємо їм, і ухвали Сейму теперішнього постановляємо, місця певні в Україні для осідання і мешкання назначить" [42].

Намагаючись стримати переходи козаків лівого берега Дніпра на Правобережжя, І. Самойлович регулярно закликав полковника І. Новицького слідкувати за тим, аби мешканці прикордонних населених пунктів не потрапляли під вплив Є. Гоголя. Після переходу на Правобережну Україну колишнього переяславського полковника Дмитра Райчі в березні 1677 р. Федір Олексійович настирливо вимагав від гетьмана вживати заходів щодо стримання малоросійського народу "від переходу до Гоголя". Царський уряд навіть вислав І. Самойловичу 10 000 золотих рублів на знак вдячності за перехоплені ним листи Є. Гоголя, адресовані коронному гетьманові Речі Посполитої С. Яблоновському.

Наприкінці 1677 р. кар'єра Гоголя потерпіла фіаско. Його залишили понад 2 000 осіб, перейшовши на Лівобережжя. І. Самойлович заявляв, що зовсім недалеко той час, коли перед ним постане власною персоною й сам Є. Гоголь. І справді, невдовзі його сподівання почали здійснюватись. У листі до І. Самойловича наказний гетьман польського короля погоджувався визнати його владу. "Зараз самого себе твоєї милості віддаю", – писав Гоголь. Але, відчуваючи близьку смерть, він скінчив своє життя на початку січня 1679 р. [43].

Ще в 1670 р. султан Туреччини виношував плани щодо кандидатури на гетьманський престол Юрія Хмельницького, який перебував у почесному турецькому полоні. Однак поразка турецько-татарського війська в боротьбі з П. Дорошенком 1671 р. завадила цьому. На початку 1676 р., коли стало відомо про бажання Дорошенка вступити в підданство російського царя, Мегмед IV надав Хмельницькому титул "князя малоруської України і вождя Війська Запорозького" (1676-1681 рр.). Він отримав від султана також бунчук, булаву, бубон, корогви, печатку на право бути володарем гетьманської булави на Правобережжі. На печатці містився напис: "Печать князівства Малоруського". Через певний час вона якимось чином опинилась у руках І. Самойловича, який затримав її при собі, не відправляючи до царя.

У виданому під час перебування в Адріанополі універсалі від 13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький закликав усе українське населення до підкорення його владі. А наприкінці червня наступного року він у складі великої турецької армії, яку очолював Ібрагім-паша, вступив на територію України [44].

Важливе стратегічне значення для воюючих сторін мала гетьманська столиця Чигирин. У цей час він перебував під владою І. Самойловича й російських воевод. Турки спрямували всі зусилля на те, щоб будь-якою ціною заволодіти містом, а вже потім "посадити" там свого намісника в Україні. Однак облога Чигирини в серпні 1677 р., що тривала протягом трьох тижнів, виявилась невдалою для турецької армії. Військові загони І. Самойловича та російських воевод змусили її відступити. "Якщо ми маємо зруйнувати Чигирин або віддати його ворогові, то радше задалегідь сказати всьому народові в Україні, що він цареві не потрібний! У нас, в усьому народі завжди на устах це слово і стремління, і діло: при кім Чигирин і Київ, при тім ми всі маємо жити у вічному підданстві і вірності, і спокої", – зазначав гетьман [45].

Вдалішим для Османської імперії став другий чигиринський похід, що розпочався в червні 1678 р. Турецьке військо чисельністю понад 120-140 тис. чол. підійшло до Чигирини і 8 липня розпочало його облогу. Внаслідок проведення в Україні загальної мобілізації, під час якої "не тільки козаків у войско гнано, а й міщан і із сел два третего виправовали, й убогшие чотири п'ятого з оружем і бо-рошном", І. Самойловичу вдалося зібрати 50 000 козаків. 70-тисячне військо мав Г. Ромодановський. Об'єднаними силами вони протистояли турецькій армії, яка здійснювала облогу Чигирини і тривалий час не допускала українсько-російське військо до міста [46]. 15 серпня розпочався генеральний штурм Чигирини, під час

якого загинув його комендант І.І. Ржевський. Він був смертельно поранений осколком ворожої бомби, що відірвав йому нижню щелепу. Місце І. Ржевського зайняв іноземець Патрік Гордон [47].

Витримуючи безперервні штурми, фортеця не здавалась ще протягом тижня, аж поки вороги не зайняли її. Тут же запалали порохові склади, і весь "верхній" замок злетів у повітря, живцем поховавши під руїнами 4 000 турків, яких загалом у ході операції загинуло від 12 000 до 60 000. Втрати росіян становили 3 291 чол. загиблих (разом із полоненими й пропалими безвісти) і 5 431 чол. поранених. Козаків полягло 4 385 чол., поранених було 1 323 чол. Повний реєстр їх зафіксував "Список разных чинов войска Запорожского, убитых или раненых во время Чигиринского похода 1678 года" [48].

Відомий історик Дмитро Дорошенко зазначав, що "трагічний кінець боротьби за Чигирин зробив величезне вражіння на тогочасне українське суспільство. Упадок і зруйнування Чигирини були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України" [49].

Після падіння Чигирини Юрій Хмельницький залишався вірним турецькому султанові. "Краще пити каву турецьку, ніж пиво німецьке", – сказав він львівському митрополиту Й. Шумлянському, який схиляв його перейти у підданство Речі Посполитої. Одержавши допомогу від татар, Хмельницький пішов здобувати інші населені пункти Правобережної України. На початку 1679 р. разом із загонами Білгородської орди він захопив лівобережні містечка Городище, Горошино, Жовтин, перегнав частину населення з-під Носівки й Козельця до Чигирини. І. Самойлович чекав уже наступу турецько-татарського війська на Київ. З метою укріплення міста він навіть віддав розпорядження щодо будівництва фортеці біля Межигірського монастиря. Проте похід Хмельницького на Київ не відбувся. Його загарбницькі акції протягом 1679 р. обмежувались лише висилкою населення Лівобережної України на територію Правобережжя та підпаленням лівобережних містечок. Після короткочасного і вкрай невдалого князювання Ю. Хмельницького на початку літа 1681 р. відкликали до Туреччини, і відтоді він зник зі сцени української історії. Можливо, по дорозі до Стамбула помер, можливо, його стратили турки. Достеменно невідомо [50].

Сили всіх країн, що брали участь у боротьбі за Правобережну Україну (Росія, Польща, Туреччина, Крим), були вкрай виснажені, і всі вони прагнули до бодай короткочасного миру. Першою по шляху до його підписання пішла Польща. Вона уклала Журавненський договір із Туреччиною (17 жовтня 1676 р.), за яким відрікалася на користь останньої від Поділля й Правобережної України (крім Павлоліч й Білої Церкви). У липні 1678 р. Річ Посполита продовжила дію Андрусівського договору з Росією. В обмін за частину Вітебщини й викуп у сумі 200 000 рублів Київ залишався за Москвою. Нарешті, у 1681 р. російсько-українські делегати уклали Бахчисарайське перемир'я терміном на 20 років, за яким кожна зі сторін (Росія, Крим, Туреччина) позбавлялася претензій на територію між Бугом і Дністром (середня й південна Київщина), яка мала залишатися нейтральною [51]. Ці договори стали своєрідним підсумком тривалої боротьби за Правобережну Україну на важливому її етапі.

Після Бахчисарайського договору Правобережна Україна потрапила в управління молдавському господареві Юрію Дуці (1681-1683 рр.), який на боці Туреччини брав участь у Чигиринських походах. Саме тоді в нього з'явилася думка стати володарем Українського гетьманату. Будучи добре обізнаним із ситуацією в Україні, він доти домагався у Мегмеда IV дозволу на управління Правобережжям, аж поки не отримав від нього у червні 1681 р. привілей. "Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була", – зазначав у листі до Варшави від 26 червня боярин О. Балабан [52]. Таким чином, Ю. Дука став намісником султана в Правобережній Україні, яка перебувала у складі турецьких володінь. Відтоді він титулував себе не інакше, як "господарем земель молдавських і земель українських".

Слід зазначити, що Дука вніс значний вклад у налагодження відносин між Туреччиною та Росією, доклав багато зусиль для укладення між ними миру. Свої переконання і впевненість щодо покращення взаємин між цими державами він неодноразово висловлював І. Самойловичу, з яким вів інтенсивне листування ще до зайняття гетьманського уряду.

Ставши гетьманом Правобережжя, Ю. Дука запровадив традиційні форми управління цією частиною України. Своїм намісником (наказним гетьманом) він призначив Івана Дрешнича (Драгинича). А на козацькій раді, що відбулася восени 1681 р. біля Немирова, були обрані запропоновані Дукою й Драгиничем полковники Білоцерківського, Корсунського, Черкаського й Чигиринського полків.

Важливим кроком у політичній діяльності Дуки були заходи, спрямовані на колонізацію Правобережної України. У своїх універсалах він закликав населення переселятися на Правобережжя й обіцяв йому звільнення від податків і повинностей терміном на 5-20 років. І. Самойлович з обуренням зустрів переманювання лівобережних мешканців на другий бік Дніпра. Він розумів, що це негативно позначиться на житті Лівобережжя, й пропонував цареві внести певні зміни до Бахчисарайського договору, згідно з положеннями якого діяв Ю. Дука. Самойлович говорив, що якщо він чинитиме перешкоди переселенському руху на Правобережжя, то Османська імперія може звинуватити його в порушенні турецько-російських домовленостей. "А якщо б ми людей туди (на Правобережжя. – Авт.) пустили (що учинити неможливо), то ця сторона (Лівобережжя. – Авт.) збідніє дуже жителями ... знаю, що більшість для плодотворної тої землі, з цієї сторони нашої Дніпра йти захочуть", – зазначав "гетьман обох сторін Дніпра".

Будь-які непорозуміння Ю. Дука намагався вирішувати дипломатичним шляхом. Він розгорнув широке листування з І. Самойловичем. Зокрема, 11 січня 1683 р. Дука звертався до нього: "Досить ясний доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків ... з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана ... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя. – Авт.), що там (на Лівобережжі. – Авт.) їхні жінки й діти лишаються у жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами – найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями". Третього березня Дука знову звертався до Самойловича, виражаючи стурбованість становищем. Він повідомляв також, що з почестями відправив посла від гетьмана, який перебував у Молдавії [53].

Тим часом зовнішньополітичне становище забезпечило сприятливі умови, переваги в боротьбі за Правобережну Україну для Речі Посполитої. В її руках опинилося фактично все Поділля (крім Кам'янця, що належав туркам). Польський король Ян III Собеський з метою закріплення за собою Правобережжя заходився організовувати вірне йому козацьке військо. Цю справу він доручив призначеному ним же гетьману Степану Куницькому (1683-1684 рр.).

З самого початку своєї діяльності новий гетьман Правобережжя здійснював політику, направлену на колонізацію цього регіону. Його агенти на Лівобережній Україні закликали місцеве населення переходити на інший берег Дніпра й освоювати правобережні простори, насамперед Богуслав, Рокитне, Мошни, Корсунь. За повідомленням польського посла К. Гжимультовського, "Куницький бунтує козаків проти Москви і Самойловича". Стримуючи такі його дії, І. Самойлович піддав смертній карі полтавського полковника, який виявив бажання перейти під владу Куницького. Він також хотів захопити дружину Куницького, яка мешкала на Лівобережжі й допомагала чоловікові в організації переселенського руху із Лівобережжя, але вона вчасно встигла втекти до Немирова, що був резиденцією правобережного гетьмана.

Наприкінці 1683 р. С. Куницький разом із своїми козаками здійснив похід на південну Молдавію, спалив околиці Акермана і Бендер. Однак невдовзі гетьман

натрапив на татар (понад 12 000 чоловік), покинув своє військо й рушив назад в Україну: "утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім".

На початку березня 1684 р. в Могилеві відбулася козацька рада, на якій вирішувалося питання про переобрання керівника правобережних полків. С. Куницького вбили, а його місце на гетьманському престолі зайняв Андрій Могила (1684-1689 рр.), який до приходу на Правобережжя був "присяглий товариш з рядових компанійських козаків регіменту його милості пана гетьмана" І. Самойловича.

У цей час Польща продовжувала здійснювати політику, спрямовану на посилення свого впливу в Молдавії й Волощині. Навесні 1684 р. новий гетьман вирушив у похід на допомогу волоському господареві. Але він виявився невдалим. Військо А. Могили було вщент розбите татарами (кількість вбитих і поранених становила понад 3 000 чоловік). Відтоді полки Правобережжя охопило велике невдоволення, що призвело до масового переходу козаків на Лівобережну Україну. Цьому значною мірою сприяла політика гетьмана І. Самойловича. Навесні 1684 р. він наказав переяславському полковникові П. Полуботку відправити в Немирів бориспільських козаків братів Яковенків "для повернення війська" й самого А. Могили. Після їх п'ятиденного перебування там правий берег Дніпра залишили тисячі козаків. Хвилю переселенського руху на Лівобережжя посилювала також компрометація І. Самойловичем А. Могили як козацького гетьмана. Він постійно називав його "зрадником", "дурнем Могиленком", який ніколи "не має розуму" [54].

6 травня 1686 р. між Росією й Річчю Посполитою було укладено "вічний мир" і союз їх проти Туреччини й Криму. Його умови назавжди закріплювали за Росією Київ і Запорозжя. Польща відрікалась від будь-яких претензій щодо Лівобережної України. Значна ж частина правобережної території залишалась під польською владою [55].

Після укладення договору Москва поставила питання про скасування гетьманського уряду на Правобережжі. Наприкінці літа 1686 р. до Варшави надійшла складена з ініціативи І. Самойловича царська грамота з вимогами до польського уряду заборонити А. Могилі йменувати себе запорозьким гетьманом, а також не дозволяти втікачам із Лівобережжя поселятися на правому березі, а тих, що потрапили туди після підписання "Вічного миру", відправити в царські володіння. А на переговорах у вересні-грудні 1686 р. з нагоди ратифікації "Вічного миру" ставились питання, аби й "Могиленка в сторону царської величності повернути".

Тим часом правобережні полки взяли активну участь у поході польської армії на Волощину. А влітку 1687 р. А. Могила разом із правобережними козаками тримав в облозі м. Кам'янець-Подільський (там перебувала турецька залога), звідки привів своє військо "з великою славою". Допомогу йому надавали "сіверські" й запорозькі козаки [56].

За планами Росії, Польща, Австрія й Венеція мали продовжувати боротьбу із турками. А сама вона розпочала активну підготовку спільного походу російських військ та українських козаків на Крим. До нього було залучено стотисячну московську армію на чолі з князем В. Голіциним і 50-тисячну українську армію під керівництвом гетьмана І. Самойловича. Того літа стояла люта спека, зовсім не випадали дощі, дошкуляло палюче сонце. Через відсутність води й корму гинули тисячі коней. Епідемія нещадно косила маси людей. Крім того, татари підпалили степ, що ще більше ускладнило становище. Але навіть і в таких неймовірних умовах військо все ж підійшло близько до Перекопа. Однак воно вже вкрай виснажилось. І тому йти далі й штурмувати місто не було ніякої можливості. На військовій раді ухвалили рішення вислати по 20 000 російських та українських вояк до турецької фортеці Кизикермен, щоб стежити за татарами й перекрити їм шлях в Україну чи Польщу. Головні сили мали відступати назад [57].

Таким чином, похід на Перекоп виявився невдалим і обернувся поразкою для Росії. І. Самойловича звинуватили в зраді. Його кар'єра закінчилась арештом і

засланням до Сибіру. На раді, яка відбулася 25 липня 1687 р., козацьким гетьманом було обрано Івана Мазепу [58].

Відходила в минуле доба горезвісної Руїни.

1. Костомаров Н.И. Руина. Историческая монография 1663-1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // Николай Костомаров. Исторические монографии и исследования. – СПб; М.: Издание книгопродавца М.О. Вольфа, 1882. – Том пятнадцатый.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985.

Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650-1670) // Київська Старовина. – 1993. – № 6.
Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). – К., 2003. (Далі: Руїна Гетьманщини ...).

Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С.118-126.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – Випуск четвертий. – С.86-94 і ін.

2. Див.: Пирог П.В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002. – С.11, 22-28.

3. Див.: Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2004. – С.44.

4. Див.: Там само. – С.46.

5. Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері: спроби подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663-1665): Дис... канд. іст. наук. – К., 2001.

Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.254-284.

Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999.

Антонович В.Б., Бец В.А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – К., 1885.

Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.

Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – Ч.І. – С. 205-216.

Горобець В.В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиміції: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. – К., 2001.

Липинський В. Твори. – Філадельфія, 1980. – Т.2.

Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.

Яковлева Т. Руїна Гетьманщини ...

Wojcik Z. The early period of P. Teterja's Hermancy in the Right-Bank Ukraine (1661-1663) // Harvard Ukrainian Studies. – 1979/1980. – Vol. 3-4. – P.958-972.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 48.

6. Герасимчук В. Вказ. праця. – С.206.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 46, 49.

7. Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 57.

8. Там само. – С. 62, 63.

9. Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1939. – Т.ІІ. – С.41.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1867. – Т.V. – С. 300. (Далі: АЮЗР).

11. Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 66.

12. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.ІІ (Від половини XVII століття). – С. 76. (Далі: Нарис історії України).

13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т.І. – С. 631-643.

14. Єфименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С. 260.

15. Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. – 2003. – № 2. – С. 162-168.

Пирог П.В. Из истории Черниговщины во второй половине XVII века. – Чернигов, 2008.

16. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф.222. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.47 (зв.).

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.І. – Спр.54671 (Лаз 342). – Арк.58. (Далі: НБУ. ІР).

17. Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С.32-44.

18. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 79-80.

АЮЗР. – СПб, 1875. – Т.VIII. – С. 6-7.

19. АЮЗР. – СПб: Типографія М. Еттингера, 1877. – Т.IX. – С. 43, 44, 48.

20. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 84-85.

21. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У трьох томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С. 331.

22. Див.: Там само. – С. 332.

23. АЮЗР. – СПб: Типографія М. Еттингера, 1879. – Т.XI. – С. 15, 113.

Див.: Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С. 333.

24. АЮЗР. – Т.IX. – С. 836.

25. Там само. – Т.XI. – С. 83.

26. Там само. – С. 89.

27. Там само. – С. 90.

28. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр. 58 048. – Арк. 390.

29. АЮЗР. – Т.IX. – С. 648-649.

30. НБУ. ІР. – Ф.61. – Спр.1559. – Арк. 7.

31. Там само. – Арк. 8 (зв.), 9, 9 (зв.).

32. Там само. – Арк. 370, 370 (зв.).

33. Заруба В.Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков, 1993. – С. 32.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 21.

34. Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. – М., 1946. – Т. 2. – С. 143.

Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 56.

Копреева Т.Н. Неизвестная записка А.Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. – М., 1961. – Т.IX. – С. 197.

Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (1800 г.). – М., 1897. – Ч.3. – С.150.

Галактионов И.В., Чистякова Е.В. А.Л. Ордин-Нащокин – русский дипломат XVII в. – М., 1961. – С. 128.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 22-23.

35. Крип'якевич І. Історія України. – К., 1992. – С. 225.

36. Летопись С. Величко. – К., 1851. – Т.II. – С. 355-356.

37. Див.: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 43-45.

38. АЮЗР. – Т.XIII. – С. 43, 44, 410.

39. АЮЗР. – Т.XI. – С. 408-411.

Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. – Харків, 1930. – С.407-408.

40. Див.: Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – С. 434.

41. Там само. – С. 439.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 128.

42. АЮЗР. – СПб: Типографія брат. Пантелеевых, 1882. – Т. XII. – С. 533.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 128-129.

43. АЮЗР. – Т. XIII. – С. 90, 142, 436, 580-581.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 129-130.

44. АЮЗР. – Т. IX. – С. 265-266.

Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т. I. – С. 304.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 140-142.

45. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992. – С. 224.

46. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 129.

Заруба В. Українсько-козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття: Монографія. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – С.2 92.

47. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской служб от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 гг. – М.: Университетская типография, 1892. – Часть 2-я (1661-1684 гг.). Перевод с немецкого М. Салтыковой. – С. 128, 162, 163.

Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданных Комиссиею для

- разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 31.
48. Смирнов Н. Россия и Турция в XVI-XVII вв. // Учёные записки МГУ. – М., 1946. – Т. 2. – Вып. 94. – С. 162.
- Горобець С., Ситий І. Про втрати Чернігівського полку під час другого Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 3-5.
49. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 92.
50. Замысловский Е.Е. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. – СПб, 1888. – С. 37.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 145, 146.
51. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 93.
52. Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі / Збірник на пошану професора О. Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 346.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 159.
53. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 280.
- Величко С. Літопис. – С. 290.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 160, 162-164.
54. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою Комиссиею. – СПб: В типографии Эдуарда Праца, 1853. – Т.V. – С. 176.
- Величко С. Літопис. – Т.2. – С. 371.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 181-183, 190, 192.
55. Детальніше див.: Російський державний архів давніх актів. – Ф. 79. – Оп.5. – Спр. 14.
- Греков И.Б. "Вечный мир" 1686 года: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1950.
- Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 года до "вечного мира" 1686 года): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ленинград, 1952.
- Wojcik Z. Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959.
56. Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 119-120.
- Чухліб Т. Вказ. праця. – С. 195-196.
57. Востков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. – 1886. – № 2.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. – С. 99-101.
58. Павленко С. Иван Мазепа. – К., 2003.
- Пирог П.В. Гетман И. Мазепа как землевладелец // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Тезисы докладов VI межвузовской научно-практической конференции. – Чернигов, 2007. – С. 48-49.
- Піріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 14-23.
- Піріг П.В. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи в контексті ідей глобалізації // Глобалізація та цивілізаційні виклики у сучасному світі. Збірник матеріалів круглого столу (18 квітня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С. 50-53.
- Піріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2007 і ін.

В статтє поднято проблему положенія України во второй половине XVII века. Речь идёт об отношениях с ней России, Польши, Турции, Крыма и т.п. Освещается внутренне-и внешнеполитическая деятельность украинских гетманов.

The problem of position of Ukraine in the second half XVII century is heaved up in the article. The question is about relationships with Russia, Poland, Turkey, Crimea etc. Domestic and foreign-policy activity of the Ukrainian hetmans is lit up.

Володимир Пилипенко

ВРОГО МОГО ВРОГА – МІЙ ДРУГ, АБО ІДЕЯ ПОЛЬСЬКО-ПЕРСЬКОЇ СПІВПРАЦІ В СЕРЕДИНІ XVI – СЕРЕДИНІ XVII СТ.

Стаття присвячена ідеям антитурецької коаліції Речі Посполитої та Перської держави в середині XVI – середині XVII ст. Розглянуто шляхи поширення в Речі Посполитій інформації про Персію, визначено причини невдачі таких проектів.

Ключові слова: Річ Посполита, Персія, Османська імперія, міжнародні відносини, політична публіцистика.

Політичний принцип “Ворог мого ворога – мій друг” не є новою вигадкою і відомий віддавна. Але часом, керуючись такою настановою, політики створюють досить дивні комбінації. Особливо непередбачувані комбінації виникають напередодні воєн чи в часи загострення міжнародних конфліктів. Історія знає багато таких незвичних і неочікуваних союзів. XVI ст. в європейській історії, окрім початку релігійних воєн, було позначене активним протистоянням Османської імперії та християнських держав. В умовах посилення конфлікту, який для обох сторін мав присмак боротьби з невірними за власну віру і правдивого Бога, пошук можливих союзників для християнських монархів набув особливого значення. Політичне завдання знайти союзників набрало виняткової ваги для європейських держав, адже Османська імперія залишалася достатньо потужною, щоб самотужки давати відсіч ворогам. Натомість Старий Світ був розколотий конфесійно, і монархи з більшим запалом воювали один проти одного, ніж проти турків-османів.

Військово-політичне протистояння європейських держав з Османською імперією нараховує кілька століть. За цей час відбулося багато битв і воєн. До конфлікту були втягнуті майже всі монархії Південної та Центрально-Східної Європи. Починаючи із середини XVI ст. у „конфлікті цивілізацій” все помітнішу роль почала відігравати Річ Посполита. Польсько-Литовська держава активно контактувала з Османською імперією, передусім у дипломатичній та економічній сферах, тому добре знала про військову потужність турецької монархії. Наприкінці XVI ст. в інтелектуальному середовищі Речі Посполитої почали поширюватись ідеї створення чи приєднання до різних міжнародних антитурецьких коаліцій. З одного боку, такі проекти були логічним продовженням діяльності Габсбургів з організації Священної ліги, з іншого, як нам видається, – свідченням поступового усвідомлення польськими політиками неможливості самостійно захиститись у разі потреби.

Особливістю політичного життя Речі Посполитої було те, що в ньому чи не головну роль відігравала шляхта. А оскільки шляхти було багато і кожен пред-

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

ставник стану міг брати участь у діяльності законодавчого органу – сейму, поста-вала проблема агітації та пропаганди у шляхетському середовищі. Ми залишаємо поза фокусом уваги дискусії про те, наскільки самостійною була шляхта у прий-нятті політичних рішень, і зосередимось на одному із засобів агітації – публіци-стиці того часу.

У політичних та оказіональних текстах середини XVI – середини XVII ст. можна зустріти досить неочікувану, на перший погляд, пропозицію – створити коаліцію з Персією для боротьби проти Османської імперії. Саме цей аспект антитурецьких військово-політичних проєктів, що виникали в Речі Посполитій, нас і зацікавив. Тож розглянемо його детальніше. Ідея співпраці з Персією зустрічається з різною інтенсивністю в текстах, що походять з різного часу. Подібні заклики можна поба-чити і в офіційних сеймових документах, і в оказіональній поезії не найвищої якості. Таке жанрове розмаїття текстів наштовхує на думку про значне поширення відповідної ідеї. Але звідки в Польщі могла виникнути подібна ідея, особливо в часи Контрреформації?

Наприкінці XVI ст. на Європейському континенті головними політичними гравцями у відносинах із Портою були Священна Римська імперія, Венеція, Фран-ція, Річ Посполита. Спільні проблеми у відносинах з Константинополем підштов-хували монархів та дипломатів до ідеї спільного їх вирішення. Саме в європей-ському середовищі (перш за все у Венеції) зародилась ідея використання Персії, як союзника у боротьбі проти турків. Венеціанські купці вели активну міжнарод-ну торгівлю, в тому числі й на Сході, й інформація про постійні війни держави Сефевідів з турками потрапила в місті святого Марка на придатний ґрунт, адже Венеціанська республіка також перебувала у стані перманентної війни із султа-ном. Зав'язались переговори, обмін послами із пропозиціями вдарити по турках з двох фронтів. Згодом ця ідея прижилася і у Польщі.

Як держава, розташована на крайньому сході католицького світу, Польща мала постійні контакти зі Сходом. І вплив східного світу на Річ Посполиту був довго-тривалим, помітним і стосувався багатьох сфер життя. Цей вплив прийнято називати орієнталізацією Польщі або модою на Схід. В Європі вона проявилась у XVIII-XIX ст. Єва Доманьська порівнює турецький, татарський та персидський вплив на Польщу з впливом морісків на культуру Іспанії¹.

Незважаючи на те, що Персія розташована досить далеко від Європи загалом та Польщі зокрема, вона не була *Terra Incognita* для освіченої публіки того часу. До співпраці з Персією Польщу підштовхували обставини. У Кракові було відомо про конфлікт між Сефевідами та турецьким султаном. Відповідно до правила „ворог мого ворога – мій друг” це робило перських шахів потенційними союзни-ками Речі Посполитої. До того ж відсутність спільних кордонів усувала можли-вість виникнення серйозних конфліктів між союзниками. Але інформація, якою володіли польські дипломати та інтелектуали, була інформацією “з других рук”. Адже Краків, на відміну від Венеції, не мав прямих дипломатичних відносин з Персією, тож саме Європа постачала Польщу необхідною інформацією.

Можна виділити кілька шляхів, через які інформація про Персією потрапляла до Польщі. Перш за все, від мандрівників та дипломатичних посланців. Контакти між Персією та Польщею зав'язались у XV ст., коли шах Узум Хассан 1474 р. відправив до Кракова та Венеції посла з пропозиціями антитурецької коаліції. „Спільність долі” ставала підставою для безпосередніх контактів. Але далі планів справа не пішла. З приходом до влади Сефевідів польсько-перські зв'язки відно-вились². Обмін послами відбувався 1609, 1624, 1628 рр. Потім була пауза. Нове пожвавлення відносин настало в 1640-х рр. у зв'язку з відомими проєктами війни проти Туреччини, які плекав новий польський король Владислав IV. Вірогідно, що своєрідним каталізатором відродження польсько-перських відносин виступив венеціанський дипломат Дж.Тьєполо. Ян Рейхман спеціально підкреслює, що посол був відправлений з Персії до Польщі 1645 р. з метою домовитись про спільний виступ проти Туреччини³. Спроба 1640 р. зав'язати відносини з Персією

закінчилась невдачею – польський посол Теофіл Шемберг загинув під час виконання дипломатичної місії. Мабуть, король покладав надії на це посольство, адже в листі до гетьмана монарх щиро жалкує як з приводу смерті посла, так і невдачі місії⁴. 1646 року домініканець Домінік ді Лука (Dominic di Luca), вирушаючи до Мегрелії (Зх. Грузія), мав відвезти до перського шаха королівські листи з пропозиціями співпраці. А через кілька місяців після поїздки ді Луки до Персії королівський посол, виступаючи 20 листопада 1646 року у венеціанському сенаті, говорив про можливе приєднання Персії до антитурецької коаліції⁵.

Іншим джерелом інформації були католицькі місії до Персії. Перша з них була організована у 1604 р., а постійний місіонерський пункт був улаштований 1646 р. єзуїтами у столиці Ісфагані.

Важливим джерелом інформації були звіти купців. Незважаючи на постійні війни своїх держав проти турків, купці вдало проводили комерційні операції як зі Стамбулом, так і з ворогом султана – персидським шахом. Торгові шляхи XVI-XVII ст. заходили далеко вглиб Азійського континенту, і торгівля з Персією в обхід Туреччини була вигідною. На торгівлі зі східними країнами в Польщі спеціалізувалися вірмени. Польсько-перській торгівлі сприяло й те, що шах Аббас I дозволив вірменам, які втікали від релігійних переслідувань у Османській імперії, поселитись у Персії.

Відомо, що купці виконували не лише торгові функції. Зазвичай вони були резидентами, які виконували таємні дипломатичні завдання: вели переговори, збирали інформацію, вербували агентів тощо. Після завершення місії вони, як правило, складали докладний звіт про свої поїздки. Одним з найцікавіших звітів про торгові поїздки польських купців до Персії є „Relacya...obywatela warszawskiego od Zygmunta III, krola polskiego, do sprawowania rzeczy wyslanego w Persyi w roku 1602...” вірменського купця з Варшави Сефера Муратовича, візит якого був першим із серії дипломатичних місії між Ісфаганом та Варшавою. Цей текст має цікаву і багату історію, за спостереженнями Мирослави Зигмунт, пізніші його едіції мали за мету активізувати двосторонні відносини держав та підштовхнути їх до більш тісної співпраці⁶.

Звісно ж, джерелом інформації про Персію була література. Творів, присвячених власне Персії, було не так і багато. Для початку XVII ст. можемо виділити „Rerum Persicarum Historia” П’єтро Бізарі, яка побачила світ у Франкфурті 1601 р.⁷

Інформативнішими щодо персидських питань були популярні в той час історико-географічні описи далеких земель. Космографії походили з різних інтелектуальних середовищ, тому дещо різнилися в ідеологічних установах, але їх жанровою ознакою було те, що автори намагалися розповісти читачеві потроху, але про все. Також особливістю жанру було й те, що у творах більше уваги приділялось географічному описові, але була й інформація про актуальний економічний та політичний стан. Космографії були своєрідними географо-історично-політичними енциклопедіями XVI – XVII ст., саме в них читач початку XVII ст. міг знайти найбільше інформації про сучасну Персію.

Твором, який часто зустрічався в багатьох приватних бібліотеках початку XVII ст., читався, цитувався і був дуже популярним, є „Хроніка Європейської Сарматії” Олександра Гваньїні⁸. Персії присвячено коротенький розділ у 10-ій книзі. Автор, описуючи Персію, кілька разів зазначає, що турки й перси постійно воюють і „тепер уже часто турок спливає кров’ю від персів”⁹. Ця війна для Османської імперії виявляється дуже складною, адже природні умови Персії не дозволяють султанському війську завоювати цю землю. „Тепер, коли турки воюють у Персії, їх гине щоденно від голоду не менше, ніж від меча... Щороку там у воєнних походах гине турків до трьохсот тисяч, але паша не полишає розпочатої війни, аж поки не впаде”¹⁰.

Бестселером з-поміж космографій був трактат Яна Ботера Бенесіуса “Relazioni...”, який був перекладений польською і виданий у Кракові 1609, 1613 та 1659 рр. під назвами “Relatiae powszechne abo nowiny polspolite...” та “Theatrum

swiata wszytkiego...”. Інформація про Персію вміщена в один розділ під назвою „Персія”. З того, як автор описує цю державу, читачеві стає зрозуміло, що вона велика, потужна, досить багата і постійно воює з турками. Наприклад, говорячи про Парфію, Ботер зазначає, що перси відвоювали у турків усе, що втратили раніше. Натомість Османська імперія знищила межиріччя Тигру і Євфрату. Зазначає автор і те, що християнське населення Кавказу має проблеми з турками: грузини втратили значну частину своєї свободи в останніх війнах з Портою, а населення Мегрелії побоюється османів¹¹.

Таким чином, Олександр Гваньїні та Ян Ботер Бенесіус у своїх описах Персії постійно наголошують на тому, що ця держава ворогує з Османською імперією. Не беремося стверджувати, що саме цю інформацію автори хотіли донести до читача і спеціально акцентували на ній увагу, але певні думки та асоціації у читачів могли виникнути.

І таки виникли. Польська політична публіцистика, оказіональна література, офіційні сеймові та сеймиківі документи зберегли ряд згадок про можливість і навіть необхідність співпрацювати з Персією.

За нашими спостереженнями, ставлення польської шляхти до Персії змінювалось у залежності від зовнішньополітичних обставин, в яких опинялась Річ Посполита. Наприкінці XVI ст. Персію, скоріше за все, розглядали як другий для Османської імперії фронт, що відтягує головні сили султана і не дає можливості напасти на польські території. Підтвердження цьому знаходимо у сеймовій промові коронного підкоморія 1585 року. У своєму виступі він наголосив, що султанських погроз не варто боятись, доки його військо воює з персами, „лише після завершення перської війни про нас подумає”. Ще раз цю ж думку озвучив волинський воєвода на першому сеймі за часів королювання Жигмунда III (1587 р.). На думку урядника, у Кракова не буде ускладнень з Константинополем, і полякам нічого боятись, доки турки воюють з персами¹². Таке ставлення до Персії зберігалось і надалі. Так, напередодні Хотинської війни кілька разів на сеймах і у листуванні вищих урядників повторювалась уже знайома нам думка: Порта не розпочне війну проти Варшави, доки не закінчить із персами¹³.

З іншого боку, в Персії бачили потенційного союзника у боротьбі проти османів. Коріння такого ставлення, на нашу думку, слід шукати як у певних діях шаха, направлених на зближення, так і в тому, що Я. Рейхман назвав „спільністю долі” двох держав.

Так, 1605 р. до Варшави прибуло посольство від шаха з пропозицією співпраці. Примітно, що ще перед початком сейму у листах-легаціях, які розсилались з королівської канцелярії до повітової шляхти, монарх звертав увагу на те, що турки зайняті війною з Персією, і султан не буде загострювати відносини з Річчю Посполитою¹⁴. У бібліотеці Рачинських збереглася копія листа від шаха до короля, яку невідомий шляхтич вписав до свого приватного архіву. На нашу думку, це і є пропозиції від Аббаса I до Жигмунда III. Шах висловлює радість з приводу того, що відносини між польським королем та австрійським імператором Рудольфом добрі і пропонує, що віднині „хто є приятелем Рудольфу, були приятелями [*шаху*. — *П.В.*], а той хто неприятеlem, і нам став неприятеlem... А ми теж зі своїм військом проти вашого неприятеlem стати хочемо”. Шах зазначає, що турки є спільним неприятеlem Папі Римському, польському та іспанському королям, імператорові і проти султана шаха, в ім'я Ісуса, вже вислав свої війська, захопив турецькі замки і невірників¹⁵. Таким чином, Аббас не лише хвалиться військовими здобутками, але й називає потенційних учасників антитурецької коаліції.

Те, що офіційний лист потрапив до приватного архіву, свідчить, з одного боку, про те, що лист був читаний в присутності шляхти або його зміст був розповсюджений у шляхетському середовищі. В будь-якому разі інформація дійшла до невідомого нам шляхтича. З іншого ж боку, шляхтич розцінив інформацію як важливу та гідну того, щоб її записати до свого архіву, що свідчить про зацікавлення принаймні якоїсь частини шляхти ідеєю співпраці з Персією.

Можливо, відголосом саме цих подій став вірш „Trąba pobudki ziemie perskiły do wszystkich narodów Chrześcianańskich, przeciwko Mfchometanow” Вавжинця Хлебовського 1608 р., в якому поет закликає всіх європейських монархів об'єднатися задля спільної боротьби з турками¹⁶. Цікаво, що в самому творі, окрім титула, Персія жодного разу не згадується, але із самої назви чітко зрозуміло, що ініціатива об'єднання йде від Персії, що, на нашу думку, відображає події посольства шаха до сейму 1605 р.

Про взаємну користь від польсько-перської співпраці писав і Шимон Старовольський в „Discvrs o wojnie Tureckiej”. Письменник повторив відоме твердження, що турки не почнуть війну з Варшавою, не закінчивши з персами. Але автор акцентував увагу на іншій стороні такої ситуації: перси тільки й чекають, щоб султан ввів війська у Причорномор'я, а потім самі відразу вдарять з тилу¹⁷.

Мабуть, найкращою ілюстрацією популярності ідеї співпраці з перським шахом є вірш поета початку XVII ст. Мартина Пашковського „Rozmowa Kozaka Zaporozskiego z Perskim Gońcem, o sprawach wojennych Pogan z Chrzśćcianamy”. Коротенький вірш був видрукуваний спеціально до сейму 1618 р. У ньому автор від імені перського посла закликає польську шляхту разом боротися з турками¹⁸.

Приблизно в той час набули поширення проекти відомого італійського мандрівника П'єтро делла Валле. Особа делла Валле віддавна будить інтерес дослідників: італійський аристократ, який багато років провів у подорожах Сходом і залишив після себе багатий епістолярний спадок. Описуючи його пригоди, дослідники не шкодують епітетів: автор одного з найвизначніших подорожніх щоденників, які колись були написані; перший з європейців, котрий розкопав і замалював єгипетську мумію; один з перших європейців, який ідентифікував та описав легендарні міста Сходу тощо¹⁹. Для нас же важливо, що італієць пропонував свої послуги для організації переговорів українського козацтва з перським шахом Аббаса I з метою спільної боротьби проти турків. Але переговори не відбулись²⁰, а коаліції з участю Персії так і не судилось виникнути.

Таким чином, наприкінці XVI – в середині XVII ст. Персія була постійно присутня в суспільно-політичному дискурсі Речі Посполитої. Початковим “донором” ідеї співпраці з Персією було європейське інтелектуальне середовище, зокрема венеціанське. Інформація про далекий край потрапляла до Польщі різними шляхами: дипломатичні відомості, звіти купців-резидентів, популярні в той час космографії. У ставленні шляхти до Персії можна виділити два аспекти. По-перше, державу Сефевідів розглядали як можливий другий фронт у випадку війни з турками, який відтягує сили і відволікає увагу Османської імперії від Речі Посполитої. По-друге, як потенційного союзника у цій же війні. Але плани польсько-перського союзу так і не були реалізовані, зрештою, як і проекти інших європейських держав щодо Сефевідів. Причин, що вплинули на це, було кілька. З-поміж об'єктивних відзначимо значні відстані між Річчю Посполитою та Персією, відсутність постійних дипломатичних контактів (обмін посольствами відбувався принагідно і не набув систематичності). Суб'єктивною ж причиною було небажання польських королів та шляхти (незважаючи на активну антитурецьку риторичу всередині держави та у міжнародних відносинах) вступати у війну проти Османської імперії. Польща намагалась якомога довше уникати відкритого військового конфлікту з Портою (що польським дипломатам і вдалося реалізувати), тому й шукати реальних союзників не було потреби. А коли ж війська султана стояли на кордоні держави і війни було не уникнути (Хотинська війна), Жигмунд III звернувся за допомогою, перш за все, до європейських монархів.

На відміну від Речі Посполитої, Персія вела майже безперервні війни з турками і потребувала союзників „тут і зараз”. Тому саме шахи (зокрема Аббас I) були ініціаторами налагодження польсько-перських відносин. Перські дипломати шукали потенційних союзників як у Східній, так і у Західній Європі: Венеція, Річ Посполита, Московське царство, Кримський ханат та ін²¹. До їх поля зору потрапило й козацтво: шах відсилав гроші донським козакам, коли дізнався, що ті

захопили Азов. Примітно, що козаки самі не виключали можливості служити шаху проти султана²².

Але всі намагання шаха залучити Річ Посполиту до активної співпраці, як і заклики деяких польських публіцистів до того ж, не мали жодного практичного результату.

1. Domanska E. *The Orientalization of a European Orient: Turkquerie and Chinoiserie in Sixteenth and Seventeenth Century Poland* [Електронний ресурс]: // *Taiwan Journal of East Asian Studies*. – 2004. – June. – P. 75-88. – Режим доступу : <http://www.eastasia.ntu.edu.tw/chinese/data/200406/75-88.pdf>

2. Аналіз дипломатичних контактів Польського королівства/ Речі Посполитої та Персії здійснив Ян Рейхман, тому ми не будемо повторюватись. Докл. див.: Reychman J. *Zwińezki Iranu z Polsk*№ // *Kultura i spoleczecswo*. – 1971. – Tom XV. – Nr. IV. – S.80-88.

3. Reychman j. *Zwińezki Iranu z Polsk*№ // *Kultura i spoleczecswo*. – 1971. – Tom XV. – Nr. IV. – S. 83.

4. *Korespondencja Stanisiawa Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646* /oprac. Agnieszka Biedrzycka. – Krakow, 2005. – S. 536-537.

5. Czermak W. *Plany wojny tureckiej Wiadysiawa IV*. – Krakow, 1895. – S. 54, 248.

6. Mirosława Zygmunt. *Persica: A Brief History of Polish-Persian Relations through Documents from the National Library* // *Polish Libraries Today*. – 2005. - # 6. – P.97.

7. Bizzarri P. *Rerum Persicarum historia initia gentis, mores, instituta, reque gestas ad haec usque tempora complectus* []. Cui accessit Henrici Porsii de bello inter Murathem III Turcarum et Mehemeten Hodabende, Persarum regem gesto, narratio: ac Phil. Callimachi experientis de bello Turcos inferendo, oratio; ejusdemaue de his quae a Venetis tentata sunt, Persis ac Tartatis contra Turcos movendis, historia. Et Appendix, quam ex Italico Latinum fecit Jac. Genderus; in ea Jos. Barbari et Amb. Contareni ... itineraria Persica, Joh. Thom. Minadoi belli Turco-Persici historia, et Anonymi cujusdam belli ejusdem descriptio. – Francofurti, 1601. Але відразу маємо зауважити, що з-поміж збережених каталогів приватних бібліотек середини XVI – XVII ст. цієї книги не виявлено. Проте, це не означає, що даний текст був невідомий у Польщі.

8. Ми користувались українським перекладом польськомовної „Хроніки” 1611 р. Див.: Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії / Уропядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мицика*. – К., 2007. – 1006 с.1611 р. Оригінальний латинський текст „Хроніки” на польську 1611 р. переклав Мартин Пашковський.

9. Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії*. – К., 2007.– С. 813.

10. Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії*. – К., 2007. – С. 814.

11. *Boter Jan. Theatrum swiata wszytkiego Iana Botera Benesivsa : w ktorey sik opisuiua superstycye, abo zabobony, w iakich iyiy przedtym...* – Krakow, 1659. – S. 192, 196, 194 [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/doccontent?id=6868&dirids=1>

12. *Dyaryusz sejmowe r. 1587: sejmy konwokeacyjny i elekcyjny* // *Scriptores Rerum Polonicarum*. – Krakow, 1887. – T. 11. – S. 234.

13. *Передсеймовий сеймик 2 січня 1618 року (на сейм 17 лютого 1618 р). інструкція на сейм* // *Akta Sejmikowe Wojewodztwa Krakowskiego*.– Krakow, 1932. – T. 1. – S. 374.

14. *Strzylecki A. Sejm z r. 1605*, Krakow. – 1921. – S. 45.

15. *RACZ.34*. – k. 125v

16. *Chlebowski W. Trńeba pobudki ziemie perskiey do wszytkich narodyw Chrześciacskich, przeciwo Machometanow*. – Krakow, 1608.

17. *Starowolski Sz. Discvrs o wojnie Tureckiej*. – B. m. w. – 1633. – S. AV, A4V.

18. Докладніше про сам вірш та обставини його написання див.: Шевчук В. «Розмова козака запорозького з перським гінем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // *Пам'ять століть* – 1997. - № 3. – С. 38-50; та передрук статті в Шевчук В. *Муза Роксоланська. Українська література XVI - XVIII століть. У 2 кн. Книга перша. Ренесанс – Раннє бароко*. – К. 2004. – С. 241. Дивись також мою критику тверджень В. Шевчука: Пилипенко В. *Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст.* // *Сіверянський літопис*. – 2008. - № 8. – С.13.

19. *Bertman St. The Strange Pilgrimage of Pietro Della Valle* [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://www.bib-arch.org/online-exclusives/il-fantastico.asp#author>, або стаття про дельла Валле з докладною бібліографією: Gurney J. *Della Valle, Pietro* [Електронний ресурс]// *Encyclopedia Iranica*. – Режим доступу: <http://www.iranica.com/articles/della-valle>

20. Про нереалізований союз Речі Посполитої та Персії див.: Дашкевич Я. *Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни* // *Український історичний журнал*. – 1971. - № 9. – С. 124-131.

21. Докл. про це див.: Berchet G. *La Repubblica di Venezia e la Persia*. – Torino, 1865; Бушев П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств с 1586 по 1612 гг.* - М., 1976; Бушев П.П. *История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613-1621 гг.* - М., 1987.

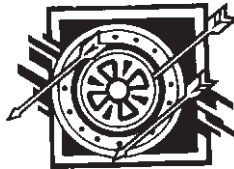
22. Докл. про це див.: Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. - К., 2011. – С. 385, 414.

Статья посвящена идеям антитурецкой коалиции Речи Посполитой и Персидского государства в середине XVI – середине XVII вв. Рассмотрены пути распространения в Речи Посполитой информации о Персии, определены причины нереализованности этих проектов.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Персия, Османская империя, международные отношения, политическая публицистика.

The article is dedicated to the ideas of antitürkish coalition of Polish-Lithuanian Commonwealth and Persia in the middle of the XVI – the middle of the XVII c. The ways of expansion of information about Persia in Polish-Lithuanian Commonwealth are under analysis. The reasons of their failure are distinguished.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Persia, Ottoman empire, international relations, politician publicism.

НА ПЕРЕЛОМІ: ЕПІТАФІЇ У ПОЕТИЦІ "FONS CASTALIUS" [КАСТАЛЬСЬКЕ ДЖЕРЕЛО] (1700 - 1701 Р.)

У статті розглядаються теорія і літературна практика епітафії в кийвській поетиці доби Мазени – “Fons Castalius” [Кастальське джерело] (1700 – 1701). Встановлюються можливі джерела: західноєвропейські поетики та риторики, хронологічно більш ранні українські поетики, тогочасна літературна практика, творчість автора поетики. Аналізується розвиток теорії та реценція епітафій із поетики 1700 р. в українських трактатах пізнішого часу.

Ключові слова: поетики, епітафії, похоронна поезія.

Латиномовні поетики XVII – першої половини XVIII ст. – одне із основних джерел наших знань про тогочасну теорію віршування. Завдяки перекладам українською та російською мовами поетик 1637, 1705 і 1736 років, які здійснили Володимир Крекотень, Ілля Єрьомін та Віталій Маслюк [3; 5; 2], ці поетики стали набутокм широкого дослідницького загалу. Що стосується інших трактатів, то вони мало привертають увагу вчених. Однак кожна поетика – неповторна і кожна розширює наші уявлення про літературні теорію та практику XVII – першої половини XVIII ст.

Поетика “Fons Castalius” [Кастальське джерело] [7], яку розпочали читати у Київській академії у вересні 1700 р. і закінчили у липні 1701 р., зацікавила нас не випадково. Близько 1700 року у Москві у великій кількості появляються на надгробках епітафії віршем та прозою, у яких містилися невідомі раніше елементи: розповідь про діяння померлого і їх оцінка, вираз скорботи та моралізаторське повчання про недовговічність життя. Дослідник російської епітафії Павло Акімов пов’язує їх створення із діяльністю учнів Слов’яно-Греко-Латинської академії, які засвоїли силабічне віршування та барокову риторичну культуру [1, 3]. Можна припустити, що українська шкільна епітафія вплинула на розвиток цього жанрового різновиду в Росії, була одним із джерел.

Питання, пов’язані з епітафією, у поетиці 1700 р. виділялися в окремий невеликий параграф “De epitaphio” [Про епітафію] [7, 121 – 122 (зв.)]. Так було зроблено вже в одній із найбільш ранніх збережених українських поетик – 1686 р. (Самоена in Parnasso, 1686, 114). Подібне явище і назву бачимо у Феофана Прокіповича [5, 330] і у ряді більш пізніх поетик (Officina, 1726, 39; Via, 1729, 52; Praeserta, 1743, 127).

Поетика 1700-1701 рр. уперше на українському ґрунті подає визначення епітафії як епіграми на похвалу або осуд померлого [...Epitaphium sit epigramma in laudem mortui vel vituperium] [7, 121 – 121 (зв.)]. Те, що в епітафії зустрічається не лише похвала, й осуд померлого, впливало із тогочасної літературної практики, адже у багатьох літературних епітафіях висміювали п’яниць, крадіїв, еретиків і т.д. Типовими для майже усіх західноєвропейських та українських поетик і риторик, де розглядаються епітафії, є вказівки, що їх зустрічаємо у поетиці 1700-1701 рр.: у епітафіях слід вказати ім’я померлого, вік, заслуги, вчинки, громадську думку, любов до батьківщини, вид смерті і т.д. [7, 121 (зв.)].

© Циганок Ольга Михайлівна – кандидат філологічних наук, перекладач з латинської, польської та німецької мов. (Київ)

Визначення епітафії як епіграми утвердилося у тогочасній теорії літератури: його зустрічаємо у поетиці Феофана Прокоповича [5, 330] та у більш пізніх трактатах, закінчуючи поетикою Григорія Кониського (*Via*, 1729, 52; *Tabulae*, 1729 – 1730, 59; *Præcepta*, 1746, 120 та ін.).

Інше положення із поетики 1700-1701 рр., яке раніше в українських поетиках не фіксувалося, не знайшло підтримки. У поетиці «Кастальське джерело» виділяються такі складові епітафії: плач [*luctus*], похвали [*laudes*], втішання [*consolationes*], підбадьорення [*exhortationes*], пояснення нещастя чи втрати [*explicatio damni et jacturae*] чи, навпаки, проклинання пороків [*exsecratio vitiorum*], виголошення проклять [*imprecatio*], сатира [*satyra*] та ін. [7, 121]. Ці положення про композицію епітафії не отримали свого розвитку у більш пізніх українських поетиках. Зокрема, Феофан Прокопович стверджує, що частини і достоїнства епітафії такі ж, як епіграми [*Epitaphii et partes et virtutes totidem atque eadem sunt, quae cujuscunque epigrammatis*] [5, 330]. Очевидно, у поетиці «Кастальське джерело» (1700-1701) маємо справу із змішуванням, ототожнюванням двох жанрових різновидів похоронної поезії, вживанням терміну «епітафія» у значенні «епіцедія». Тут відчуваємо частково вплив поетики Юлія Скалігера, де виділяються такі частини епіцедія, як “*laudes*” [похвали], “*jacturae demonstratio*” [показ втрати], “*narratio*” [розповідь], “*luctus*” [плач], “*consolatio*” [утішання], “*exhortatio*” [підбадьорювання] [9]. Бачимо також розвиток міркувань Скалігера: якщо епітафії писані в осуд померлого, то і частини мають бути відповідні, звідси – «прокляття» і т.д.

Поетика «Кастальське джерело» (1700) зазначає, що епітафії, звичайно, пишуться або вирізаються на мармурі. У кінці прозової епітафії [*epitaphium solutum*] краще додати відомий вислів [*sententia*], а кінці віршової епітафії [*epitaphium ligatum*] – концепт [*acumen*] чи щось подібне (Fons Castalius, 1700-1701, 121 (зв.)). Автор показує це на шести прикладах: подаються епітафії “*Indoleas hospes*” [Ох, подорожній, мене пожалій], “*Gościu pożałuj idąc nie miałem imienia*” [Пожалій, мандрівцю, без імені вмирало], “*Mortua sum pariens et mortua pignora sibi*” [Вмерла при родах сама, і мертве родилось дитятко], “*I sama śmiercią płacę, i to com powiła*” [Сама плачу я смертю і те, що сповила], “*Tu leży małe dziecko, jednak płaciemy*” [Тут лежить мале дитя, однакова плата], “*Boże, któryś odpuszcij łotrowi prawemu*” [Боже, ти шляхетному харцизу пробачив].

Автор поетики 1700-1701 рр. вказує на різноманітність епітафії: “*Siquidem omnis varietas delectat, sic etiam poesis aliquando a luctu ad sales, a lamento a lugubri naenia ad lepores poetis excitat animum...*” [Оскільки всяка різноманітність розважає, так також інколи поезія переводить думку поетів від вираження скорботи до насмішок, від плачу і скорботної ненії до дотепів...] [7, 122]. Після цього твердження наводяться епітафії “*Tu kostura spoczywa nago położony*” [Тут костир спочива, голеньким покляли], “*Tu leży bębenista, czeka dnia owego*” [Тут лежить барабанщик, дня того чекає], “*W tym grobie Duda leży, dudy znalezione*” [У тій могилі Дуда, і знайшли там флейти], “*Tu piianica leży, ale tylko ciało*” [Тут лежить пияк якийсь, але тільки тіло], “*Nic regem recumbare tibi res certa viator*” [Тут упокоївся цар – тобі це відомо, мандрівцю], “*W tym grobie skapy leży, żeby Charonowi*” [Скнара в гробі тим, хотів по кризі ходити], “*Chłop krótki, trumna krótka, krótki też nagrobek*” [Куций хлоп, куца труна, куций теж надгробок], “*Nac recubant fossa Fossae venerabilis ossa*” [Тут спочивають у фосі кістки шановного Фосси], “*Grammaticam didici, multos docuique per annos*” [Вивчив граматику я, й багатьох навчив за ті роки], “*Nic jacet magister poster*” [Вчитель в цій лежить могилі]. Усі пономовні епітафії цієї групи були поширеними у XVII ст. у Польщі та фіксуються в антології польської поезії XVII ст. «Польські селянки» [10, 406 – 411] (епітафія гравцеві – також у антології «Сад поетичний» Я.Трембецького [12, 27]). Претекст епітафії “*Nic regem recumbare tibi res certa viator*” [Тут упокоївся цар – тобі це відомо, мандрівцю] не встановлений, а усі інші наведені вище латиномовні епітафії зустрічаються у

західноєвропейських поетиках та риториках XVI – XVII ст. Епітафію про учителя філософії зустрічаємо у риторичі «Оратор» (Лейпциг, 1664) [8, 336], епітафії про граматака і про Фоссу – там само і в антології епітафій Лаббе (1686) [8, 334 – 336; 11, 403 – 404].

Таким чином, 16 епітафій, уміщених у поетиці 1700 р., автор поетики розділив на дві групи: серйозні епітафії із концептом і жартівливі. Щоправда, цей поділ досить умовний. На нашу думку, розповідну епітафію прочанинові

**Boże, któryś odpuscił lotrowi prawemu,
Odpuść i pielgrzymowi mało co lepszemu.**

[Боже, ти шляхетному харцизу пробачив,

То й прочанину пробач, він нічим не кращий]

доречно віднести до жартівливих епітафій. Ця епітафія у поетиці 1700-1701 рр. наводиться вперше, пізніше її без змін зустрічаємо в інших поетиках (Cedrus Apollinis, 1702, 150; Lyra Heliconis, 1709, 247; Liber artis poeticae, 1742, 124). Чи можна віднести до жартівливих епітафію про магістра, який не зумів провідмінити слово «могила», також під питанням.

Можливо, невідомий нам автор поетики 1700-1701 рр. сам віршував. На цю думку наводить те, що п'ять латино- і положомовних епітафій у його поетиці зустрічаються уперше, їх претексти не встановлено. Окрім того, два тексти у поетиці 1700 р. наводяться у двох версіях – польською та латинською мовами. Тогочасна пародія, що включала в себе переклад, була поширеною практикою [6, 81 – 82]. В антологіях латинських епіграм поширені пародії цих епіграм національними мовами, в тому числі й переклади епітафій. Що було претекстом, що метатекстом, визначити не завжди вдається.

Що стосується епітафії немовляті, яке померло нехрещеним “Indoleas hospes” [Ох, подорожній], то першим появився латинський текст у поетиці 1696 року, а вже потім, у поетиках 1700 і 1702 року – польська пародія “Gościu pożałuj”:

Indoleas hospes non sum de fonte renatus

Non puero certum nomen eratque mihi.

Quod quia non poteram quaesitus dicere, non sit

In Libro vitae mentio facta mei.

[Ох, подорожній, мене пожалій, бо я не родився,

Хлопчик, і ще не дали ймення якогось мені.

Саме тому, коли запитали, не зміг я назватись,

Тож у книзі життя не спом'янули мене].

(Rosa inter spinas, 1696, 121 Fons Castalius, 1700, 121 (çâ.) Cedrus Apollinis, 1702, 149 Lyra, 1709, 247 Liber, 1742, 124).

Gościu pożałuj idąc nie miałem imienia,

Nie miałem, nędzne dziecko, duchu z urodzenia,

Nie umiałem się nazwać, kiedy mię spytano,

I tak mię do żywota Księgi nie wpisano.

[Пожалій, мандрівцю, без імені вмирало,

Бідне дитятко, зроду дихання не мало.

Не назвало імені, як мене спитали,

І так мене у Книгу життя не вписали].

(Fons Castalius, 1700, 121(çâ.); Cedrus Apollinis, 1702, 14).

Епітафія із «Польських селянок» матері, яка померла разом із дитиною при родах “I sama smercia” вперше з’являється на українському ґрунті у поетиці 1700 р. і з незначними змінами фіксується у поетиках 1702, 1709, 1729 і 1742 р. Її пародія „Ęortua sum” [Вмерла при родах сама] також уперше з’являється у «Кастальському джерелі» (1700) [7, 121 (зв.)] і без змін тексту та коментаря до нього наводиться у поетиці Лларіона Ярошевицького 1702 р. (Cedrus Apollinis, 1702, 149). Очевидно, латинська версія появилася пізніше. Цікаво, що польський текст написаний у формі чотирьох віршів, а латинський “Ęortua sum” [Вмерла при родах сама] – дистих:

**I sama śmiercią płacę, i to com powiła
Martwe było, dwiem śmierci razem urodziła.
Siłę* ma śmierć przystępów, bo i przez te wrota
Idzie, któremi mamy drogę do żywota.**

[Сама плачу я смертю, і те, що сповила,
Мертве було, смерті дві разом породила.
Звідусіль підходить смерть, також і шляхами,
Тими входить, крізь які йдемо у життя ми].

**Mortua sum pariens et mortua pignora sibi,
Triste puer periam, mors utrisque fuit.**

[Вмерла при родах сама, і мертве родилось дитятко,
Сумно, і хлопчик, і я, смерть поразила обох].

Таким чином, складається враження, що теорія епітафії у поетичі 1700 р. формувалася під впливом різних джерел: до уваги бралися як хронологічно більш ранні поетики західноєвропейських та українських теоретиків літератури, так і тогочасна літературна практика. Усе це переосмислювалося, дещо приймалося, дещо відкидалося. Подекуди пропонувалися власні погляди на те чи інше питання, які інколи знаходили підтримку у наступників, а інколи – ні. Подібним чином зразки епітафій у поетиці 1700-1701 рр. – різноманітні і за тематикою, і за походженням. Домінують відомі тексти, подекуди з короткою, подекуди з тривалою літературною традицією. Разом з тим деякі епітафії були, очевидно, написані самим автором поетики або якимсь невідомим поетом чи поетами. Отже, знову ж таки сплітаються класичне і нове, відбувається інтенсивна інтелектуальна робота, щоб краще збагнути слово і думку.

1. Акимов П.А. Русское надгробие XVIII – первой половины XIX века: идея жизни и смерти в пластическом воплощении и эпитафии: Автореферат дис. ... кандидата искусствоведения: 17.00.04. – М., 2008. – 27 с.

2. Довгалецький Митрофан. Поетика («Сад поетичний») / Пер. і прим. В. П. Маслюка. – К, 1973. – 436 с.

3. Крекотень В.І. Київська поетика 1637 р. // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI – XVIII ст. – К., 1981. – С.118 -154.

4. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. і їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – К., 1983. – 234 с.

5. Прокопович Феофан. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 512 с.

6. Циганок О.М. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI – XVIII ст.. – К., 1999. – 104 с.

7. Fons Castalius ad hauriendum sitienti eruditae juventuti intra Montana Kijoviae in Collegio Kijoviano-Mohileano excussus et caet... anno Domini quo liberaturis honores fluxerat ad cunas postquam aqua vivax (1700). – Рукопис зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису, шифр ДС / П 239. – 189 арк. Назви українських поетик подаються скорочено, за початком. Перша цифра вказує рік написання, друга – аркуш. Повні назви трактатів і шифри рукописів дивись у виданні Віталія Маслюка [4]. Назви епітафій подаються за початком. Переклади Ольги Циганок.

8. Orator extemporaneus sev Artis oratoriae breviarium bipartum... – Lipsiae, 1664. – 456 p. + 102 (Index).

9. Scaliger Julius Caesar. Poetics libri septem. Ed. II. – Lugduni, 1594.

10. Sielanki polskie z różnych autorów zebrane...Editio V. – Warszawa, 1778. – 526 s.

11. Thesaurus epitaphiorum veterum ac recentium selectorum ... Opera ac studio Philippi Labbé. – Parisiis, 1686. – 626 p.

12. Trembecki Jakub Teodor. Wirydarz poetycki. Wydał Ralexander Brückner. T. 1 – 2. – Lwów, 1910. – 512 s.; T. 2. – Lwów, 1911. – 402 s.

В статтє рассматривается теория и литературная практика эпитафии в киевской поэтике эпохи Мазепы – «Fons Castalius» [Кастальский источник] (1700 -1701). Устанавливаются возможные источники: западноевропейские поэтики и риторики, хронологически более ранние украинские трактаты, литературная прак-

тика того времени, творчество автора поэтики. Анализируется развитие теории и рецепция эпитафий из поэтики 1700 г. в украинских трактатах более позднего времени.

Ключевые слова: поэтики, эпитафии, похоронная поэзия.

The article deals with the theory and the literary practice of the epitaphs in Kiev poetic of Mazepa's age – «Fons Castalius» [Kastalsky Source] (1700 – 1701). Possible sources are established: Western poetics and rhetorics, chronologically earlier Ukrainian poetics, contemporary literary practice, personal creativity by poetic's author. In the article are analyzing the development of the epitaph's theory and the reception of the epitaphs from this poetic in the later Ukrainian treatises.

Keywords: Poetics, epitaphs, funeral poetry.

